

Nationaal
Psychotrauma
Centrum

ARQ Kenniscentrum
Oorlog, Vervolging
en Geweld

Verzet of niet?

Stichting 1940-1945 en discussies rondom aanvragen
voor de Wet Buitengewoon Pensioen 1947-2001

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. De Wet buitengewoon pensioen 1940-1945	5
2. Het onderzoek	7
3. Tot slot	9
1. Waardigheid	10
1.1 Casus: Jos Bouman	11
1.2 Buitengewoon pensioen	13
1.3 Discussie	15
2. Verzetsvrouwen	17
2.1 Casus 1: Elly Groen	18
2.2 Casus 2: de onderduikgeefster	20
2.3 Discussie	22
3. Joodse Engelandvaarders	25
Inleiding	25
3.1 Casus 1: Philip Jacobs	26
3.1.1. Buitengewoon pensioen	28
3.2 Casus 2: Een anonieme Joodse Engelandvaarder	31
3.3 Discussie	34
Conclusie	38
Bijlage 1 Selectiecriteria casussen	41

Auteurs: Bart Nauta MA, Dr. Ilse Raaijmakers

© Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld, 2018

Inleiding

Al in oktober 1944, ruim een half jaar voor het einde van de oorlog, kwam een groep verzetsmensen bijeen om te praten over de zorg voor verzetsdeelnemers en hun nabestaanden na de oorlog. Met dit doel werd Stichting 1940-1945 opgericht. Of je nu lichamelijk invalide of geestelijk verwond was, achtergebleven weduwe of kind van omgekomen verzetsmensen: Stichting 1940-1945 zag het als haar taak voor hen te zorgen. Nederland voelde die zorgplicht ook, het waren immers de verzetsmensen die hadden gestreden voor de vrijheid van het vaderland. Direct na de oorlog werd het verzet daarom als enige groep oorlogsgetroffenen gecompenseerd voor de financiële noden als gevolg van het gepleegde verzet.

In 1947 werd de Nederlandse 'ereshuld' aan het verzet ingelost met de totstandkoming van de Wet buitengewoon pensioen (Wbp). Verzetsdeelnemers hebben volgens deze wet recht op buitengewoon pensioen wanneer zij door fysieke of mentale problemen, die verband houden met hun verzetsactiviteiten, beperkt zijn in hun functioneren. Nabestaanden van overleden verzetsstrijders kunnen eveneens aanspraak maken op een pensioen. Stichting 1940-1945 kreeg de wettelijke opdracht te adviseren over de vraag of iemand als deelnemer aan het verzet kan worden aanvaard. De Stichting adviseerde aan de Buitengewone Pensioenraad (BPR), die uiteindelijk de beslissing nam of iemand aan het verzet had deelgenomen en of een buitengewoon pensioen kon worden toegekend.¹

De vele aanvragen voor een buitengewoon pensioen bevatten een schat aan informatie over verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog én hoe hier na 1945 over werd gedacht. Voor alle aanvragen moest de Stichting telkens weer de vraag beantwoorden: heeft iemand verzet gepleegd? Niet alleen de verzetsdaden waren van belang om een pensioen te kunnen krijgen, ook de 'waardigheid' van een aanvrager deed ertoe. De achtergrond van de verzetsdeelnemer en de intentie waarmee hij of zij het verzet had gepleegd werden soms minstens zo belangrijk geacht. Bij aanvragen van communisten was er bijvoorbeeld discussie over de vraag of zij verzet hadden gepleegd uit Nederlands belang of omdat ze op de hand van Moskou waren. Een soortgelijke discussie speelde bij aanvragen van Jehovahgetuigen. Hadden zij verzet gepleegd uit nationaal belang of uit geloofsovertuiging? Het beoordelen van die intenties was bepalend voor het wel of niet verkrijgen van een pensioen.

Decennialang – tot op de dag van vandaag – wordt de afweging door de Stichting bij elke aanvraag gemaakt: 'verzet of niet?' De discussies die deze vraag oproep, zijn het uitgangspunt van dit onderzoek. Door deze discussies centraal te stellen, wil het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld op een toegankelijke manier verhalen van verzet, hun nasleep en het werk van Stichting 1940-1945 in beeld brengen. Daarbij is het geenszins de bedoeling om achteraf op de stoel van de rechter te gaan zitten en te oordelen of aanvragen terecht zijn goedgekeurd dan wel afgewezen. Dat kan ook niet, want daarvoor

¹ De Buitengewone Pensioenraad (BPR) ging in 1990 op in de Pensioen- en Uitkeringsraad (PUR). In dit rapport worden zowel de BPR als de PUR genoemd, omdat casussen zich voor en na 1990 afspeelden. Voor de leesbaarheid noemen we in de inleiding alleen de BPR.

zouden naast de archiefstukken van Stichting 1940-1945, ook de archiefstukken van de BPR moeten worden ingezien.² We willen ook geen onderscheid maken tussen 'echt' verzet en alles wat niet onder die noemer zou vallen. Het gaat er juist om de afwegingen en discussies in beeld te brengen van betrokkenen bij de Stichting die wél over deze vragen moesten oordelen. Met dit onderzoeksrapport willen we laten zien hoe moeilijk en ingewikkeld het is om achteraf een beeld te vormen en te oordelen over verzet dat tijdens de oorlog heeft plaatsgevonden. En dat allerlei overwegingen een rol spelen bij de beeldvorming over het verzet: van persoonlijk tot maatschappelijk en van juridisch tot politiek.

Stichting 1940-1945 heeft aan het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld opdracht verleend tot dit onderzoek in het kader van het Jaar van Verzet.³ Sinds 1947 hebben verschillende generaties de vraag 'Verzet of niet?' naar eer en geweten per aanvraag beoordeeld. Niettemin konden de antwoorden op die vraag soms uiteenlopen. Betrokkenen konden verschillend beoordelen of iemand deelnemer aan het verzet was. Dit rapport belicht drie van dit soort discussies, die ieder in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld worden. De onderwerpen van die discussies zijn: waardigheid, echtgenotes van verzetsdeelnemers en Joodse Engelandvaarders.

De eerste hier besproken discussie gaat over de mogelijke collaboratie van een verzetsman. Om recht te kunnen hebben op buitengewoon pensioen moeten verzetsdeelnemers zich niet onwaardig hebben gedragen. Zij moeten gehandeld hebben uit naasten- en vaderslandsliefde of uit gevoel van rechtvaardigheid. Vergaande collaboratie met Duitsland was uit den boze. Van elke aanvrager werd de handel en wandel tijdens de oorlogsjaren nagetrokken. In het eerste decennium na de oorlog boog Stichting 1940-1945 zich dagelijks over aanvragen van mogelijk 'foute' verzetsmannen. Naast de onbetwiste soldaten van Oranje waren er ook verzetsmensen die misschien wel fout waren geweest en hadden gecollaboreerd met de bezetter. Het eerste hoofdstuk belicht zo'n casus: een Nederlander die eerst onder nationaalsocialistische vlag Oekraïne koloniseerde, maar later een eigen verzetsgroep leidde en een overval op een distributiekantoor pleegde. Was hij wel een waardig verzetsman? Twijfelgevallen als deze laten de complexiteit van de oorlog zien en hoe moeilijk het is om achteraf te oordelen.

Een ander punt van discussie vormden echtgenotes van verzetsdeelnemers, dat centraal staat in het tweede hoofdstuk. Deze verzetsvrouwen deden vanaf de jaren '80 steeds vaker een beroep op het buitengewoon pensioen. Het twistpunt was: hadden vrouwen bij hun verzetswerk, in de rol van koerierster of verzorgster voor onderduikers, een eigen intentie gehad om aan de Duitse zaak afbreuk te doen? En was de omvang van hun verzet meer dan louter 'hand- en spandiensten' ter ondersteuning van het verzet van hun echtgenoten? Als de verzetsvrouw niet voldoende kon bewijzen dat ze een eigen intentie tot verzet had gehad en dat haar verzetswerk van een volwaardige omvang was, moest de

² Zie paragraaf 2 'Het onderzoek' van dit hoofdstuk voor meer informatie over de onderzoeksmethode.

³ Stichting 1940-1945 en Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld zijn beide partners in de holding ARQ Psychotrauma Expert Groep.

Buitengewone Pensioenraad (BPR) haar aanvraag afwijzen. Tot woede en veel verdriet bij sommige vrouwen. Dit hoofdstuk behandelt twee voorbeelden.

In het derde en laatste hoofdstuk gaat het over Joodse Engelandvaarders. Zij dienden veelal in de jaren '80 en '90 een aanvraag in voor buitengewoon pensioen. De crux van deze discussie was de vraag of een Joodse Engelandvaarder was gevlucht uit lijfsbehoud of met de bedoeling een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering. Alleen in het laatste geval had de aanvrager volgens de wet recht op erkenning als verzetsdeelnemer. De beoordeling hing dus af van de intentie die iemand gehad zou hebben tijdens zijn vlucht. Die intentie moest in de aanvraagprocedure aangetoond worden. In dit hoofdstuk worden twee voorbeelden uitvoerig behandeld. Indien een aanvraag van Joodse Engelandvaarders werd afgewezen op grond van de intentie, dan voelden de verzetsmensen zich door de afwijzing vaak niet erkend.

Erkenning speelt een belangrijke rol in de discussies rondom aanvragen voor een buitengewoon pensioen. Vanaf de jaren '70 betekende een buitengewoon pensioen niet alleen financiële ondersteuning, maar ook erkenning voor de oorlogsgetroffenen: voor hun oorlogservaringen en de jarenlange nasleep van oorlog op hun mentale welzijn.⁴ Ook deze kant van de aanvraagprocedure van het buitengewoon pensioen krijgt in dit onderzoek aandacht. Aan de hand van persoonlijke verhalen wordt niet alleen duidelijk hoe lastig de vraag 'Verzet of niet?' achteraf te beoordelen is, maar ook wat een aanvraagprocedure en de eventuele afwijzing daarvan voor mensen betekende. Voordat dit rapport overgaat op de beschrijving van de drie discussies, wordt ingegaan op de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945. Wat houdt deze wet in en wie kan er aanspraak op maken? Vervolgens beschrijven we de methode van onderzoek. We leggen uit welke stappen er zijn genomen om de drie genoemde discussies te selecteren en geven een beschrijving van het gebruikte bronnenmateriaal.

1. De Wet buitengewoon pensioen 1940-1945

In 1947 werd de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 (Wbp) ingevoerd. Verzetsdeelnemers hebben volgens deze wet recht op een buitengewoon pensioen wanneer zij door fysieke of mentale problemen, die verband houden met hun verzetsactiviteiten, beperkt zijn in hun functioneren. Nabestaanden van overleden verzetsmensen kunnen eveneens aanspraak doen op het pensioen. Wat iemand tot een verzetsdeelnemer maakt, staat in artikel 1 van de wet:

[D]eelnemers aan het verzet: zij, die tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa door daad of houding hebben deelgenomen aan het binnenlands verzet, met inbegrip van hen, die deel uitmaakten van

⁴ Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma tot klaagcultuur* (Amsterdam 2002) 57-61.

de Binnenlandse Strijdkrachten en daadwerkelijk hebben deelgenomen aan de strijd tegen de vijandelijke bezettende macht van het Rijk in Europa.⁵

Onder de jurisprudentie vallen onder meer het verspreiden van illegale lectuur, het huisvesten van onderduikers, koeriersdiensten verrichten en sabotageactiviteiten. Naast de verzetsdeelnemers die illegale activiteiten ontplooiden vallen ook de 'aan verzetsdeelnemers gelijkgestelden' sinds 1978 onder de wet. Dit zijn personen die in het kader van de ACBU-regeling (genoemd naar de Adviescommissie Bijzondere Uitkeringen) aan verzetsstrijders gelijk worden gesteld, zoals Engelandvaarders en slachtoffers van represailles.

Stichting 1940-1945 wilde aanvankelijk beslissingsbevoegdheid krijgen over wie wel en niet een pensioen zou ontvangen. De regering vond dit echter te ver gaan, aangezien de Stichting een belangenbehartiger van voormalige verzetsstrijders is. De Stichting kreeg een andere rol toebedeeld: ze moest aanvragers in de aanvraagprocedure begeleiden en voorzag de BPR van advies over de vraag of iemand aan het verzet had deelgenomen en of men zich waardig had gedragen. De BPR was opgericht om beslissingen te nemen over Wbp-aanvragen.

In de praktijk betekende dit het volgende. Bij iedere aanvraag stelde de Stichting een onderzoek in naar het geclaimde verzet. Dit onderzoek – bestaande uit getuigenverlagen, aangevuld met primaire bronnen en secundaire literatuur (Loe de Jongs magnum opus werd veel gebruikt) – vormt het verzetsrapport. Het door Stichting 1940-1945 uitgebrachte verzetsrapport bevatte een onderzoek naar het verzet en de intenties die de verzetsdeelnemer had voor zijn of haar verzet. Om in aanmerking te komen voor het buitengewoon pensioen moest iemand niet alleen verzet hebben gepleegd, maar ook waardig zijn. In de wet staat: 'Voor toekenning van buitengewoon pensioen dan wel erkenning als deelnemer aan het verzet komen niet in aanmerking zij, die zich tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa uit Nederlands nationaal oogpunt beschouwd onwaardig hebben gedragen.' Was iemand waardig dan kwam de intentie om verzet te plegen voort uit vaderslandsliefde, compassie of een gevoel voor rechtvaardigheid.

Het verzet moest ook van enige duur, aard, omvang en frequentie zijn geweest om als verzet in de zin van de wet aangemerkt te kunnen worden. In 1971 werd voor personen die intensief aan het verzet hadden deelgenomen de omgekeerde bewijslast in de wet opgenomen. Hadden aanvragers ten gevolge van het verzet blootgestaan aan buitengewoon zware en langdurige spanningen dan werd aangenomen dat hun bestaande gezondheidsklachten een gevolg waren van het verzet.⁶ Van dergelijke spanningen was sprake indien iemand gedurende een periode van minimaal negen maanden verzetsactiviteiten had verricht van een zekere aard en omvang. Of indien men ten gevolge van het verzet minimaal drie maanden gevangen had gezeten.

⁵ Wet buitengewoon pensioen 1940-1945, zie: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0002032/2018-01-01>

⁶ Als de invaliditeit duidelijk uit andere oorzaken dan het verzet was ontstaan, gold de omgekeerde bewijslast niet.

Het verzetsrapport werd opgesteld door de districtskantoren van Stichting 1940-1945 die verspreid waren over de verschillende provincies van het land. Het districtsbestuur van het desbetreffende districtskantoor stelde een advies op over de verzets- en waardigheidsverklaring voor de Centrale Hoofdbestuurscommissie van de Stichting (CHBC), het hoogste adviesorgaan binnen Stichting 1940-1945 voor het afgeven van verzets- en waardigheidsverklaringen.⁷ De CHBC van Stichting 1940-1945 gaf op basis van het verzetsrapport en het advies van het districtsbestuur een positieve of negatieve verzets- en waardigheidsverklaring af aan de BPR. De BPR – tegenwoordig de PUR – besloot of de aanvrager kon worden aangemerkt als verzetsdeelnemer in de zin van de wet, waarna de mate van invaliditeit en de pensioengrondslag werden bepaald.⁸ De Stichting en de BPR/PUR stonden altijd in nauw contact met elkaar. Vaak waren oud-leden van de CHBC later lid van de BPR/PUR. Daar waar discussies ontstonden traden beide instanties geregeld in overleg met elkaar, zoals ook blijkt uit de casussen die in dit rapport worden besproken.

Werd de aanvraag afgewezen dan kon de aanvrager bezwaar indienen bij de BPR. Indien de BPR ook dit bezwaar afwees, dan kon de aanvrager naar de Centrale Raad van Beroep, het hoogste rechtscollege in dit soort zaken. Als de afwijzende beschikking van de BPR contrasteerde met het standpunt van Stichting 1940-1945 (inzake verzet en waardigheid) besloot de Stichting veelal de aanvrager bij het bezwaar te ondersteunen. De Stichting deed dan bijvoorbeeld aanvullend onderzoek om de zaak van meer bewijsmateriaal te voorzien of men verwees naar jurisprudentie. Bij aanvragen waarvan de Stichting vond dat het verzet moeilijk bewezen kon worden of het verzet te gering was of waarvan de Stichting bij nader inzien de beslissing van de BPR kon billijken, werden de aanvragers niet gesteund in het bezwaar. Het kwam overigens ook voor dat de Stichting negatief adviseerde over een aanvraag, terwijl de BPR de aanvrager juist erkende als deelnemer aan het verzet in de zin van de wet. Daaruit blijkt hoe lastig het is te oordelen over ‘wat is verzet?’.

2. Het onderzoek

Dit onderzoeksrapport in opdracht van Stichting 1940-1945 presenteert drie thema's waarbij de beoordeling van de vraag 'Is dit verzet?' niet gemakkelijk was. Het doel van Stichting 1940-1945 met het onderzoek is voor een breed publiek individuele verzetsverhalen en hun nasleep in beeld brengen, laten zien wat het werk van Stichting 1940-1945 behelst en invoelbaar maken hoe moeilijk de beoordeling van verzet uit de Tweede Wereldoorlog soms is. Hiervoor zijn casussen gekozen die zowel de discussiepunten als de bijbehorende individuele verhalen aansprekend illustreren en waarvoor voldoende bronnenmateriaal beschikbaar is.⁹ De nadruk ligt op casussen waarover discussie is ontstaan, omdat juist aan de hand van discussie opvattingen en beelden over het verzet expliciet worden

⁷ In de CHBC zaten vooral oud-verzetsstrijders die diverse stromingen binnen het voormalig verzet vertegenwoordigden. Zij hadden verschillende professionele achtergronden, van historicus tot rechter. Veel leden zaten decennialang in de CHBC.

⁸ Jan Driever, *De onderlinge belofte. Zeventig jaar Stichting 1940-1945* (Amsterdam 2015) 99.

⁹ Voor een volledig overzicht van de selectiecriteria voor de casussen die bijlage 1.

gemaakt. Vaak blijft de vraag 'Wat is verzet?' in publieke debatten onbeantwoord, omdat het antwoord als vanzelfsprekend wordt beschouwd en geen toelichting behoeft. In de hier beschreven debatten moet die vraag juist wel beantwoord worden en dat levert interessante inzichten op over bestaande en veranderende opvattingen over het verzet in de Tweede Wereldoorlog.

Voor het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld was het tevens van belang om de psychosociale nasleep van de oorlog te laten zien. Wat deden de oorlogservaringen en de aanvraagprocedure met een aanvrager? Had hij of zij last van de oorlog? Kwamen de oorlogsjaren terug in de vorm van angsten en nachtmerries? Bij de selectie van de casussen is ook naar deze nasleep van de oorlog gekeken.

Dit onderzoek werkt met een selectie van casussen, omdat niet alle discussies en kwesties die speelden in de 70 jaar dat de Wbp bestaat hier aan de orde kunnen worden gesteld. Het onderzoek is nadrukkelijk geen uitputtende wetenschappelijke studie naar hoe alle aanvragen voor buitengewoon pensioen beoordeeld werden sinds 1947 of naar alle discussies die er sindsdien hebben gespeeld. Het is ook geen onderzoek naar de werking van de Wet buitengewoon pensioen, daarvoor verwijzen we naar bestaand onderzoek.¹⁰

Dit rapport is gebaseerd op literatuur- en bronnenonderzoek. Voor het onderzoek is gebruikt gemaakt van de persoonsdossiers in het archief van Stichting 1940-1945. Gezien het doel van het onderzoek zijn er geen andere primaire bronnen betrokken in het onderzoek. Op basis van de gekozen casussen, is een literatuurstudie verricht om de context van de individuele gevallen te kunnen schetsen. Het archief van Stichting 1940-1945 bevat duizenden persoonsdossiers die niet thematisch of chronologisch zijn geordend. Om dit omvangrijke maar weinig geordende archief door te spitten, zijn documentatiemappen van de Stichting een belangrijk handvat geweest. De op thema geordende documentatiemappen van Stichting 1940-1945 bevatten een overzicht van diverse discussies die door de jaren heen hebben gespeeld over de beoordeling van verzet en waardigheid. De discussies gingen onder meer over de eerder genoemde Jehova's getuigen en communisten. De documentatiemappen zijn midden jaren '80 door de Stichting opgesteld en voor intern gebruik bedoeld. Het doel was om medewerkers dezelfde basiskennis te geven van discussies die spelen of eerder speelden zodat in soortgelijke discussies eerdere casuïstiek bestudeerd kan worden in de hoop een consistent beleid te voeren. De discussies die in de documentatiemappen beschreven worden speelden zich af tussen de verschillende districtskantoren van de Stichting, het hoofdkantoor en de Centrale Hoofdbesturscommissie. Meningsverschillen tussen Stichting 1940-1945 en de BPR zijn ook in de documentatiemappen opgenomen.

¹⁰ Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen: toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).

In de documentatiemappen wordt veel verwezen naar individuele persoonsdossiers. Zij dienden in de documentatiemappen vaak als voorbeeld om de discussies toe te lichten. In een persoonsdossier zitten documenten die de gehele procedure van de pensioensaanvraag weergeven: de aanvraag, het verzetsrapport, communicatie tussen aanvrager en de Stichting, een afwijzing of toekenning van de aanvraag, etc. De persoonsdossiers bevatten veel verschillende soorten documenten. In het algemeen bevat ieder dossier een vragenformulier over de verzetsactiviteiten ingevuld door de aanvrager en verklaringen van getuigen. Daarnaast bevat een dossier ook het onderzoek dat de Stichting heeft gedaan naar de verzetsactiviteiten en de waardigheid van de aanvrager. Met ooggetuigenverslagen, primaire bronnen en secundaire literatuur stelde de Stichting een verzetsrapport op. Op basis van de informatie uit het rapport en het advies van de Stichting maakte de BPR een eigen afweging of iemand als deelnemer aan het verzet in de zin van de wet kon worden aanvaard. De interne afweging van de BPR bevindt zich niet in de persoonsdossiers van de Stichting; enkel de communicatie tussen de BPR en de Stichting en/of aanvrager. Het buitengewoon pensioen werd pas toegekend na medisch onderzoek waarbij de mate van invaliditeit werd vastgesteld en er gekeken werd of er een causaal verband bestond tussen het gepleegde verzet en de bestaande fysieke of mentale klachten. Was de aanvrager het niet met de beslissing eens dan kon hij een bezwaar indienen. Wees de BPR ook dit bezwaar af dan kon de aanvrager naar de Centrale Raad van Beroep, het hoogste rechtscollege in dit soort zaken. Voor het bezwaar of het beroep werd er aanvullend onderzoek verricht. Ook die documenten bevinden zich in de persoonsdossiers. Verder bevatten de dossiers overige persoonsgegevens zoals medische informatie over de aanvrager, financiële gegevens en de berekening van de hoogte van het pensioen.

Op basis van persoonsdossiers bij Stichting 1940-1945 en secundaire literatuur zijn de drie casussen uitgewerkt. Ze worden in dit rapport uitvoerig beschreven.

3. Tot slot

Dit rapport was er niet geweest zonder hulp van anderen. De auteurs danken allereerst de nabestaanden van verzetsdeelnemers met wie wij contact hebben gehad. Ook danken we de medewerkers van Stichting 1940-1945 voor hun medewerking en gastvrijheid bij het archiefonderzoek. Tot slot zijn wij dank verschuldigd aan allen die commentaar op eerdere versies van dit rapport hebben geleverd: Frans van Domburg, dr. Annelieke Drogendijk, Josine Oost, dr. Onno Sinke en prof. dr. Ismee Tames. De PUR is in de gelegenheid geweest een reactie te geven op een eerdere versie van het rapport. Uiteraard blijven de onderzoekers van het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld verantwoordelijk voor de inhoud van dit rapport. Het rapport dient als basis voor het project 'Wat is verzet?' van het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Het project behelst de publicatie van enkele artikelen en een film.

1. Waardigheid

Verzetsmensen die een aanvraag voor buitengewoon pensioen deden moesten niet alleen aantoonbaar verzet hebben gepleegd, ze moesten ook waardig zijn geweest. Ze moesten gehandeld hebben uit vaderslandsliefde, naastenliefde of een rechtvaardigheidsgevoel, maar niet uit opportunisme of economisch gewin. Er waren verzetsmensen die mogelijk hadden gecollaboreerd met de bezetter. In het eerste decennium na de oorlog boog Stichting 1940-1945 zich dagelijks over mogelijk 'foute' verzetsstrijders.¹¹ De Stichting moest voor iedere aanvrager een advies geven over de waardigheid. Om vast te kunnen stellen of iemand waardig was geweest, moest de handel en wandel van aanvrager gedurende de bezettingsjaren worden bekeken. Daarbij speelde de intentie waarmee hij of zij verzet gepleegd had een rol. En die was in sommige gevallen moeilijk objectief vast te stellen.

Binnen dit onderzoek diepen we de discussie over waardigheid uit aan de hand van de casus van Jos Bouman.¹² Hij had zonder meer verzet gepleegd, want hij had het initiatief genomen tot en meegedaan aan een gewapende overval op een distributiekantoor in Den Haag in 1944. Twee NSB-bewakers werden tijdens de actie neergeschoten, een van hen overleed. De overval zelf mislukte. Bouman werd een aantal dagen later opgepakt en overleed uiteindelijk in Neuengamme. Zijn weduwe vroeg in 1948 buitengewoon pensioen aan voor haar kinderen die zonder vader moesten opgroeien. Nabestaanden van overleden verzetsstrijders hadden ook recht op het pensioen.

De gewapende overval was een daad van verzet. Maar toch voldeed Bouman niet aan het beeld van een klassieke verzetsheld. In 1942 had Bouman namelijk vrijwillig in Duitsland gewerkt als huisschilder. En in 1943 was hij vrijwillig in dienst getreden van de Nederlandse Oostcompagnie (NOC), de organisatie van NSB'er Meinoud Rost van Tonningen die Nederlanders naar Oost-Europa stuurde om bij te dragen aan de Duitse kolonisering van de bezette gebieden. Nederlanders konden zich bij de NOC aanmelden om in het Oosten aan de slag te gaan als boer, bouwvakker of visser. Zij droegen daarmee (bewust of onbewust) bij aan de Duitse exploitatie en germanisering van Oost-Europa.

Deze casus leent zich er goed voor om de problematiek over waardigheid in beeld te brengen. Was Bouman wel een waardig verzetsman? Zijn voorbeeld toont de spanning aan tussen grootse verzetsdaden met vergaande gevolgen voor de verzetsman en zijn nabestaanden enerzijds, en een dubbelzinnig verleden van de aanvrager anderzijds. Uit de casus blijkt de moeite die zowel Stichting 1940-1945 als de Buitengewone Pensioenraad had met het beoordelen achteraf van het handelen tijdens de oorlog van een al omgekomen verzetsman. Wat betreft de nasleep van de oorlog komen de

¹¹ Toelichting van Mr. van Namen op het klaagschrift van Jacoba Bouman, d.d. 5 juli 1954, Ordner 6: Gevangenschap en Waardigheid, Stichting 1940-1945.

¹² Bij deze casus gebruiken we een pseudoniem omdat we de nabestaanden niet hebben kunnen achterhalen. Ook de vrouw van Bouman en de verzetsmensen in die in de casus aan het woord komen zijn van een pseudoniem voorzien.

psychosociale gevolgen van de oorlog in tegenstelling tot de casussen uit de jaren '70 en '80 die hierna behandeld worden, weinig naar voren. Dit wil niet zeggen dat psychosociale klachten in de jaren '40 en '50 niet speelden. Er zijn kleine aanwijzingen, maar zeker is het niet, dat de weduwe van Bouman psychisch leed onder de gevolgen van de oorlog. Zo schreef een verzetsman in een brief aan de Stichting over de weduwe: 'En is het u niet opgevallen dat mevrouw Bouman een zware zenuwpatiënt is?'¹³ Aangezien hierover geen nadere informatie voorhanden is, wordt bij deze casus niet ingegaan op de psychosociale gevolgen van de oorlog.

1.1 Casus: Jos Bouman

Veel van wat er over Bouman bekend is, weten we door de getuigenissen van zijn weduwe. Toen zij na de oorlog een aanvraag deed voor buitengewoon pensioen vertelde ze aan Stichting 1940-1945 over de problemen die haar man had in de oorlogsjaren. Hij werkte als huisschilder voor zijn vader maar kreeg met hem en zijn moeder ruzie over het loon. Omdat hij geen ander werk kon vinden wendde hij zich in 1941 voor werk tot het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB). De naweeën van de jaren dertig waren in die tijd nog voelbaar: duizenden Nederlanders zaten, zoals Bouman, zonder baan. Loe de Jong schrijft dat werklozen feitelijk gedwongen waren om in Duitsland te werken. Wie dat weigerde zou geen overheidssteun meer ontvangen.¹⁴

Vanaf augustus 1941 werkte hij bijna een jaar in de Arbeitseinsatz in Duitsland. Zijn vrouw beviel in september 1941 van hun eerste kind. In juli 1942 keerde hij naar Nederland terug en trok bij zijn schoonouders in. Ook nu kon hij geen werk vinden en er bleven oproepen van het GAB komen. Daarbovenop waren er spanningen tussen Bouman en zijn schoonouders. Uiteindelijk meldde hij zich, zonder overleg met zijn vrouw, aan voor de Nederlandse Oostcompagnie (NOC).

Het is niet duidelijk of Boumans aanmelding voor de NOC politiek gemotiveerd was. Op basis van het bovenbeschreven verslag van zijn weduwe leek zijn aanmelding voor de NOC eerder een economische keuze te zijn geweest. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat de weduwe de pro-Duitse gevoelens van haar man na de oorlog voor de Stichting verborgen hield. Boumans vrouw verklaarde over zijn aanmelding: 'Ik weet niet waarom, mijn man vertelde mij nooit iets, (vandaar zijn prachtig illegaal werk) dus was mij alles een raadsel, wat hij ook deed.'¹⁵

Volgens historica Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, die een boek over de Nederlandse kolonisatie van Oost-Europa schreef, redde iemand zonder enig politiek engagement het niet bij de sollicitatie voor

¹³ Brief Jan Hommes aan Stichting 1940-1945, d.d. 4 juli 1955, Nationaal Archief (NA), Stichting 1940-1945, sociaal oud, dossiernummer 9294.

¹⁴ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 5, 2e band* (Den Haag 1974) 667.

¹⁵ Brief van Jacoba Bouman, d.d. 18 februari 1950, NA, Stichting 1940-1945, sociaal oud, dossiernummer 9294.

de NOC.¹⁶ Mochten de nieuwe rekruten niet pro-Duits zijn, dan kregen ze bij het opleidingscentrum in Hoofddorp alsnog les in nationaalsocialistisch denken en in raciale- en volkshygiëne. Ze leerden ook hoe ze met een karabijn moesten omgaan.¹⁷

Gestoken in een groen uniform ging Bouman in oktober 1942 per trein naar Oekraïne. Over zijn verblijf aldaar is niets bekend, maar met onderzoek van historici David Barnouw en de al genoemde Von Frijtag Drabbe Künzel valt het werk van de NOC in Oekraïne te reconstrueren. Tijdens de dagenlange treinreis werd Bouman vergezeld door collegapioniers – veelal NSB'ers. Mannen voor wie al het slechte in het leven synoniem stond voor jood. Een NOC'er die onbetrouwbaar leek heette dan in hun ogen 'een jood in christen-gedaante'.¹⁸ Veel joden kwamen de Nederlanders in Oekraïne niet tegen. De massa-executies van de *Einsatzgruppen* waren in het najaar van 1942 grotendeels voorbij en de meeste joden waren vermoord of verjaagd.

Volgens Von Frijtag Drabbe Künzel moeten de Nederlanders zich bewust zijn geweest van de misdaden tegen joden. De nog levende joden werden uitgebuit als dwangarbeiders en bevolkten getto's en werkkampen.¹⁹ Zelf profiteerden de NOC'ers van de jacht op joodse inboedel en namen intrek in de huizen van weggevoerde joden.²⁰ Soms hadden NOC'ers goedkope joodse dwangarbeiders in dienst, zoals een Nederlandse tuinder in Oekraïne. Hij schreef in zijn dagboek over hen: 'Nu zullen ze werken dat vullis, daar zorg ik wel voor.'²¹

Als huisschilder werkte Bouman waarschijnlijk in de Oekraïense stad Rivne, omdat daar behoefte was aan vaklui. Zo'n zeshonderd Nederlandse bouwlieden renoveerden in die stad oude stadswijken en bouwden een theater, een bioscoop en andere prestigeprojecten voor de toekomstige Duitse hoofdstad van Oekraïne.²² Zo mooi als de toekomst moest worden, was het er ter plaatse 'aller-beroerdst', aldus een NOC'er – afgezien overigens van de overvloed aan drank en vrouwen, en de kans om aan de zwarte handel te verdienen.²³ De Nederlanders waren ondergebracht in overvolle barakken. Van de gore toilethokken in de vrieskou werden velen ziek. De porties eten waren ondermaats.²⁴ Tot overmaat van ramp werden er continu fouten gemaakt met de uitbetaling van lonen.²⁵

¹⁶ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa* (Amsterdam 2016) 151.

¹⁷ Ibidem, 152.

¹⁸ Ibidem, 168.

¹⁹ Ibidem, 163.

²⁰ Ibidem, 173.

²¹ David Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004) 131.

²² Ibidem, 139 en 143; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 196.

²³ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 142; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 206.

²⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 197.

²⁵ Ibidem, 196; Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 140.

Na zijn verlof in Nederland in oktober 1943 keerde Bouman niet meer terug naar Oekraïne en dook onder in Den Haag.²⁶ Uit de archiefstukken wordt niet duidelijk wat zijn redenen daarvoor waren. Waren het de valse voorwendselen en beloften van de NOC-propaganda, de barre omstandigheden in Rivne, de onderdrukking van Oost-Europa en de Jodenvervolgning? Het blijft gissen naar de ware reden. Na terugkeer dook hij onder in het nieuwe huis waar zijn vrouw inmiddels woonde en timmerde hij een schuilplaats voor zichzelf. In Den Haag kwam Bouman voor het eerst in contact met het verzet, via de man die hem bonkaarten leverde. Dit was Jan Hommes, een verzetsman die ook geld inzamelde voor onderduikers en persoonsbewijzen vervalste. Hommes verklaarde dat hij soms wel zeventig adressen op een dag bezocht om geld of bonkaarten af te leveren. Omdat hij handen tekort kwam vroeg hij Bouman om te helpen met het verzet. Hommes gaf na de oorlog aan dat deze taak spontaan door Bouman werd aanvaard. Binnen drie maanden leverde Bouman geheel zelfstandig bonkaarten aan onderduikers en zette zijn eigen verzetsgroep op.²⁷

Met de overval op een distributiekantoor in juli 1944 kwam er een eind aan Boumans verzetswerk. Een aantal dagen later lichtte de *Sicherheitsdienst* hem 's nachts van zijn bed. Van de strafgevangenis in Scheveningen belandde Bouman in de concentratiekampen Vught, Sachsenhausen en uiteindelijk Neuengamme, waar hij in maart 1945 overleed, vermoedelijk door ziekte of uitputting.

1.2 Buitengewoon pensioen

In 1948 vroeg de weduwe van Bouman buitengewoon wezenpensioen aan voor haar twee minderjarige kinderen. Stichting 1940-1945 ondersteunde de aanvraag en gaf een verzets- en waardigheidsverklaring af.²⁸ De Buitengewone Pensioenraad oordeelde anders. Op basis van zijn verblijf in Duitsland en in Oekraïne had Bouman zich volgens de BPR onwaardig gedragen. De aanvraag werd in 1950 afgewezen.²⁹

De weduwe diende met de hulp van Stichting 1940-1945 een bezwaarschrift in. Ook dit wees de BPR af. In de afwijzende beschikking uit 1954 lichtte de BPR toe:

Dat Bouman zich echter in oktober 1942, wederom vrijwillig, in dienst van de vijand heeft begeven, door voor de Nederlandse Oost Compagnie naar Rusland te vertrekken, alwaar hij tot mei 1943 heeft gewerkt; dat de raad hozeer ook erkende dat Bouman zich nadien in de illegaliteit verdienstelijk heeft gemaakt, gelet op bovenstaande feiten van oordeel blijft, dat Bouman zich tijdens de vijandelijke bezetting uit Nederlands nationaal oogpunt beschouwd onwaardig heeft gedragen; dat het door reclamante in haar bezwaarschrift betoogde daaraan niet kan afdoen dat het bezwaar derhalve ongegrond is; wijst het bezwaar af.³⁰

²⁶ Bevindingen van een rapportrice hoofdbureau, d.d. 16 maart 1950, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

²⁷ Brief Jan Hommes, geen datum, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

²⁸ Beschikking Buitengewone Pensioenraad d.d. 17 augustus 1950, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud nr. 9294.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

Na het bezwaarschrift ging de discussie tussen Stichting 1940-1945 en de BPR vooral over Boumans intentie. Was iemand waardig dan kwam de intentie om verzet te plegen voort uit vaderslandsliefde. Maar gold dit wel voor Bouman? En zo niet: was het wel redelijk om zijn kinderen, die zonder vader verder moesten, voor het verleden te laten boeten door hen geen pensioen toe te kennen? Hoe achteraf te oordelen over iemands motieven?

Het bezwaarschrift van Arie van Namen, voormalig verzetsman en de latere voorzitter van Stichting 1940-1945, wijst op het belang van het onderzoek naar iemands intenties:

Het onderzoek dient zich derhalve te concentreren op de innerlijke beweegredenen van betrokkene, op zijn trouw, betrouwbaarheid, karakter en vaderlandsliefde. Dezelfde maatstaven, die in het verzet werden gehanteerd; vandaar ook, dat de wet in eerste instantie aan een verzetslichaam het oordeel over de onwaardigheid heeft opgedragen. (..)

Deze verklaringen, tezamen met de overige bekende gegevens, leveren het totaalbeeld van een jongeman van 22 jaar, die, door huiselijke moeilijkheden werkloos geworden, door de nood gedreven zich tot het Gewestelijk Arbeidsbureau om werk wendt. De economische nood – de zorg voor zijn jong gezin – is de drijfveer van zijn gaan naar Duitsland. Uit niets blijkt van enige anti-Nederlandse of pro-Duitse intentie.³¹

Naast Van Namen sprongen ook collega-verzetslieden in de bres voor Bouman. Een hele reeks van hen wilde voor hun oud verzetskameraad getuigen. De verzetsmensen stelden dat zij van Bouman foute verleden wisten, maar dat zij hem niettemin blindelings vertrouwden. De verzetslieden en de weduwe schetsten een beeld van iemand die niet vrijwillig, maar onder economische dwang en onder druk van verplichte tewerkstelling naar Duitsland was gegaan. Zij benadrukten hoe belangrijk en hoe oprecht het verzetswerk van Bouman was geweest. Hij opereerde zelfstandig en nam zelf initiatief. Zijn intenties zouden zuiver zijn geweest. Verzetsman Jansen verklaarde bijvoorbeeld:

Na in Rusland voor de Duitsers werkzaam te zijn geweest is hij, na met verlof in Nederland te zijn gekomen, niet teruggekeerd en 'ondergedoken'. Hij is toen steunverlening geworden van het Nationaal Steun Fonds. Als zodanig heb ik hem leren kennen, omstreeks 1944. Mij bleek dat Bouman zeer verdienstelijk illegaal werk deed, voornamelijk door het verschaffen aan onderduikers van bonkaarten, TDs [tweede distributiestamkaart, red.], zegeltjes voor PB's [persoonsbewijzen, red.] en andere papieren welke door het Distributiekantoor aan de Goudenregenstraat werden uitgegeven. Ook gaf hij vele aanvragen van financiële steun aan het NSF door. Hoewel niet werkend in organisatorisch verband, had hij veel contacten met illegale organisaties en andere zelfstandige illegale werkers, met wie hij op efficiënte wijze samenwerkte.³²

Zijn verzetskameraden getuigden van zijn verzetswerk. Een andere verzetsman liet aan de rapporteur van Stichting 1940-1945 weten:

³¹ Toelichting van Mr. van Namen op het klaagschrift van Jacoba Bouman, d.d. 5 juli 1954, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

³² Afschrift/brief Jansen aan den Weledelgeboren heer J. Blankenberg, Directeur van het bureau Stichting 1940-1945 d.d. 9 augustus 1947, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

Deze personen verklaren allen, dat Bouman veel verzetswerk verricht heeft. Zijn illegale collega's, bekend met zijn werkzaamheden van 1941 tot 1943, vertrouwden hem volkomen en zijn unaniem van 's mans principiële ommekeer [na terugkeer uit Oost-Europa] overtuigd. Zijn werkzaamheden worden hogelijk gewaardeerd en als van grote waarde voor het Nederlandse verzet genoemd (...) Bouman werd dus beschouwd als een volwaardige medewerker en niet als iemand die men wel 'gebruiken' kon.³³

Na het bezwaar en het beroep kwam de zaak terecht bij de Centrale Raad van Beroep (CRVB). Deze verwierp de eerdere afwijzing van de Buitengewone Pensioenraad. Ook al was de NOC een foute organisatie van de vijand geweest, en ook al kon iedereen dat weten, voor Bouman was dat moeilijker geweest gezien zijn tijd in Duitsland:

Dat deze raad daarom van oordeel is, dat mag worden aangenomen, dat Bouman zich bij zijn aanmelding voor de NOC van het ware karakter en de ware bedoelingen dezer instelling niet bewust is geweest, doch kennelijk gemeend heeft minder onjuist te handelen dan door in Duitsland te blijven werken.

Bouman was een 'dappere en hoogst verdienstelijke strijder in het verzet' volgens de CRVB. Hij had aantoonbaar verzet gepleegd en gaf daarvoor zijn leven. Na een proces van acht jaar werd het buitengewoon wezenpensioen in 1955 toegewezen. De kinderen van Bouman kregen tot hun volwassenwording jaarlijks een bijdrage.³⁴

1.3 Discussie

Stichting 1940-1945 onderzocht in de naoorlogse jaren vele verzetsmensen met een dubbel verleden. Dit leidde binnen de gelederen van de organisatie tot verdeeldheid. De plaatselijke districts bureaus en de Centrale Hoofdbestuurscommissie kwamen op basis van hetzelfde verzetsrapport vaak tot andere conclusies over de waardigheid. Kwamen de verschillende organen van de Stichting er met elkaar niet uit, dan besloot de Commissie van Beroep (CVB) van de Stichting of iemand als waardig moest worden beschouwd.

De voorzitter van de CVB was in de tijd van de hier beschreven casus J. Smallenbroek. Hij was eveneens de voorzitter van Stichting 1940-1945. In 1951 organiseerde de CVB twee vergaderingen om meer duidelijkheid te krijgen over het vraagstuk van waardigheid. Daarbij nodigde de CVB onder meer J. Meijer, de medeoprichter van *Het Parool*, W.P. Berghuis, prominent lid van de ARP en voormalig gijzelaar in Sint-Michielsgestel, en ook H.J. van Houte, de secretaris van de BPR uit.³⁵ Zowel de Stichting als de BPR zaten dus om tafel, evenals prominente oud-verzetsstrijders. Daaruit blijkt het grote belang van de discussie over waardigheid. Tijdens deze vergaderingen merkte Smallenbroek, misschien wel met de zaak Bouman in zijn achterhoofd, op: 'De man b.v. die al jaren voor de oorlog werkeloos was en in de eerste jaren van de bezetting naar Duitsland is gegaan om daar te werken, behoeft niet onwaardig te zijn.'³⁶

³³ A Bevindingen van een rapportrice hoofdbureau, d.d. 16 maart 1950, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

³⁴ Uitspraak Centrale Raad van Beroep, d.d. 29 december 1954, NA, Stichting 1940-1945 sociaal oud, dossiernummer 9294.

³⁵ Notulen bijeenkomst Commissie van Beroep, d.d. 13 juli 1951, Ordner 6A: Gevangenschap en Waardigheid, Stichting 1940-1945.

³⁶ Ibidem.

Er was tijdens de vergaderingen veel discussie over de vraag of er wel objectieve criteria mogelijk zijn om iemands waardigheid te beoordelen. Wat te denken bijvoorbeeld van een bekering, het moment dat een persoon na omgang met de bezetter besluit in verzet te gaan? Daar werd over besloten dat het geen objectieve en goed te hanteren norm was 'daar men de diepste roerselen niet kan kennen.'³⁷ De aanwezigen concludeerden verder dat onwaardigheid niet beoordeeld moest worden naar een enkele gedraging, maar naar het totaal aan gedragingen. Daaruit spreekt terughoudendheid over harde oordelen achteraf.³⁸

In de vergaderingen begrepen de aanwezigen wat de impact was van een mogelijke afwijzing van een aanvraag voor nabestaanden. Als iemand was omgekomen moest de eventuele onwaardigheid wat minder streng beoordeeld worden. Het zou te pijnlijk voor de nabestaanden zijn om hun man, vader, zoon of broer nog onwaardig te laten verklaren. Moeten de nabestaanden de dupe worden van het onwaardige gedrag, ook als hij door zijn verzetsdaden om is gekomen? In de vergaderingen werd door de aanwezigen besloten van niet.³⁹ Dit heeft voor de Stichting waarschijnlijk een doorslaggevende rol gespeeld bij de aanvraag van de weduwe van Bouman.

Dat de Stichting zich in de eerste naoorlogse jaren moest buigen over mogelijk onwaardige verzetsmensen, zegt iets over de aard van het verzet zelf. De zaak Bouman en alle andere misschien wel foute verzetsmensen laten zien dat het verzet niet altijd eenduidig te typeren is in termen van morele principes, vaderslandsliefde en compassie. Waarom iemand in verzet gaat en wanneer precies, waren moeilijk te beantwoorden vragen. Oorlog en het menselijk handelen zijn per definitie complex. Laat staan het vellen van een oordeel *achteraf*. Een vrijwel onmogelijke opgave, blijkt uit de beoordeling van Bouman.

Verstrikt geraakt in armoede, werkloosheid en familieruzie koos Bouman voor Oekraïne. Na verlof in Nederland volgde de onderduik. Door een toevallige ontmoeting met een verzetsman trad hij tot het verzet toe. En hoe: binnen een mum van tijd had hij zijn eigen verzetsgroep gecreëerd. Dat wil echter niet zeggen dat hij twee jaar daarvoor misschien toch sympathieën had voor het nazisme. Zijn vrouw kon of wilde er na de oorlog in ieder geval niks over melden. En wat valt er achteraf te zeggen over zijn motivatie voor de NOC en zijn redenen voor verzet? We zullen het niet weten. Maar Boumans verzetsdaden staan buiten kijf. Het verschaffen van bonkaarten voor onderduikers, de aanslag op een distributiekantoor: hij moest het bekopen met de dood. Bouman was geen klassieke verzetsheld, hij was eerder een held die zich niet laat inkleuren met zwart of wit.

³⁷ Ibidem.

³⁸ De PUR heeft de auteurs erop gewezen dat de BPR/PUR sinds deze discussie de totaalbeeldtheorie toepast bij het beslissen op Wbp-aanvragen.

³⁹ Ibidem.

2. Verzetsvrouwen

In de jaren '80 werden veel vaker dan voorheen aanvragen ingediend door echtgenotes van mannen die zelf aanvaard waren als verzetsdeelnemer op grond van de Wbp. Deze verzetsvrouwen wilden graag een eigen pensioen ontvangen, omdat zij vonden dat ze ook zelf verzet hadden gepleegd en daar de gevolgen van ondervonden in hun dagelijks functioneren. De toename van het aantal aanvragen viel samen met de grote publieke aandacht voor de rol van vrouwen in het verzet in de jaren tachtig. Boeken⁴⁰, films⁴¹, tentoonstellingen⁴², educatief materiaal⁴³, herdenkingen⁴⁴ en documentaires⁴⁵ besteedden aandacht aan vrouwen in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Het stelde de instanties die moesten oordelen over aanvragen voor een probleem. Voldeden deze verzetsvrouwen aan de definitie van 'verzetsdeelnemer' volgens de Wbp? De BPR zag zich genoodzaakt om met aanvullende criteria te komen voor deze echtgenotes van verzetsdeelnemers.⁴⁶ Deze criteria moesten duidelijk maken onder welke voorwaarden zij konden worden aangemerkt als verzetsdeelnemer en in aanmerking konden komen voor een eigen pensioen – naast het pensioen dat de echtgenoot al ontving.

Wij [BPR] zijn van oordeel dat ten aanzien van de echtgenote van een verzetsdeelnemer kan worden gesteld dat zij heeft behoord tot deelnemers van het verzet (...) indien:

- er sprake is van activiteiten van de echtgenote zelf
- er sprake is van een eigen intentie van de echtgenote om aan de Duitse zaak afbreuk te doen
- de eigen activiteiten van de echtgenote van zodanige aard en omvang zijn geweest dat deze de kwalificatie hand- en spandiensten ten behoeve van het verzet te boven gaan.⁴⁷

⁴⁰ O.a. Bob de Graaff, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945* (Amsterdam 1980); Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties: Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1980).

⁴¹ Meer dan 5 miljoen mensen kijken bijvoorbeeld op 4 mei 1985 naar een film over het leven en sterven van Hannie Schaft. Bron: Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 12, 1e helft* (Den Haag 1988) 81. De film *Het meisje met het rode haar* was in 1981 verschenen.

⁴² Wilma Soederhuizen, *Vrouw in verzet – toen en nu* (Amsterdam 1985). Uitgave naar aanleiding van de tentoonstelling "Vrouwen in verzet - toen en nu (1933-1985).

⁴³ Ilja Mottier, *Vrouwen in het verzet: 1940-1945* [wandplaat] (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Den Haag 1981); Tineke Wibaut-Guilonard, *Wanda wil bij het verzet: vrouwen over verzet* [brochure en documentaire](Amsterdam 1989).

⁴⁴ Het landelijk thema van Bevrijdingsdag in 1985 was "Vrouwen in verzet".

⁴⁵ De BBC zond begin jaren tachtig een documentaire uit *Women of courage*. Vertaald als: Vrouwen in het verzet.

⁴⁶ Dat resulteerde er onder meer in dat aanvragen die voorheen wel door de BPR waren toegekend, nu konden worden afgewezen. Tegenstrijdig aan het advies van de CHBC van de Stichting wees de BPR bijvoorbeeld in 1985 vier aanvragen van echtgenotes af en verzocht men in twee gevallen de aanvraag om te zetten in een weduwenaanvraag. Voor afgewezen aanvragen en verzoek tot omzetting in weduwenaanvraag zie: NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummers: 23791, 10665, 37013, 43745 en registratienummers 82990 en 83113. Voor de eerder toegekende aanvragen zie: NA, Stichting 1940-1945, sociaal dossiernummers: 30311, 29136, 29681, 29756, 29892.

⁴⁷ Beschikking Buitengewone Pensioenraad, d.d. ^{12 april 1985}, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 37013.

De verzetsvrouwen moesten dus eigen verzetsdaden hebben verricht, vanuit een eigen motivatie en met een zekere omvang. Door de vele aanvragen was discussie ontstaan over de vraag of het verzetswerk van sommige aanvraagsters meer was dan enkel “hand- en spandiensten” voor het verzetswerk van hun man. Ook bestond twijfel over de eigen intentie van verzetsvrouwen voor hun verzetswerk. Kortom, er was discussie of hier wel sprake was van verzet in het kader van de Wbp.

Het was een lastige kwestie waarover niet alleen tussen de Stichting en de BPR, maar soms ook binnen de Stichting onenigheid bestond. In dit hoofdstuk komen twee casussen van echtgenotes van verzetsdeelnemers aan bod. De ene verzetsvrouw had achtereenvolgens Joodse onderduikers en Engelse parachutisten in huis; de ander verzorgde ondergedoken verzetsmensen. De in dit hoofdstuk besproken casussen brengen de problematiek rondom de aanvragen van echtgenotes van verzetsdeelnemers in beeld en wat het voor deze vrouwen betekende om een aanvraag in te dienen.

2.1 Casus 1: Elly Groen

Elly Groen (1910) vroeg in 1983 buitengewoon pensioen aan.⁴⁸ Haar man was erkend verzetsdeelnemer en ontving sinds 1978 een buitengewoon pensioen. Zij hadden samen een café in Venlo gerund dat vanaf 1943 een toevluchtsoord was geworden voor diverse onderduikers en een contactadres was geweest van de LO. Het was een doorgangshuis geweest voor onderduikers. Er hadden wapens, persoonsbewijzen en andere materialen tijdelijk opgeslagen gelegen en er waren bijeenkomsten geweest van de LO. Tegelijkertijd werden er ook kamers verhuurd aan Duitse militairen op bevel van de plaatselijke *Ortskommandantur*. Tijdens zijn eigen aanvraag voor het buitengewoon pensioen schreef meneer Groen in 1977: ‘Al deze activiteiten werden door mijn vrouw en mij samen verricht, daar wij samen de zaak dreven.’⁴⁹

Ten tijde van haar aanvraag had Groen veel last van spanningen.⁵⁰ Ze verklaarde in haar eerste gesprek met Stichting 1940-1945:

Evenals mijn man was ik van alles op de hoogte wat er in huis gebeurde. Ik deed de huishouding, kookte en waste voor de onderduikers. Ik heb in die tijd veel angst gehad en vaak onder grote spanningen geleefd, ook in verband met mijn kleine kinderen. Als ik nu achteraf nog eens alles overdenk wat we allemaal hebben meegemaakt, weet ik niet of ik het nog weer eens zou doen.⁵¹

⁴⁸ Bij deze casus gebruiken we een pseudoniem omdat we de nabestaanden niet hebben kunnen achterhalen.

⁴⁹ Verklaring de heer Groen, d.d. 9 mei 1977, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵⁰ Opgave van gezondheidsklachten, d.d. 15 juni 1983, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵¹ Verslag van het gesprek met Elly Groen, d.d. 4 juli 1983. NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 37013.

Het citaat maakt duidelijk dat de oorlog grote impact op Groen heeft gehad. Ze heeft zichzelf en haar kinderen aan zoveel risico's blootgesteld dat ze daar zoveel jaar na de oorlog nog altijd last van heeft. De CHBC van de Stichting gaf een verzets- en waardigheidsverklaring af:

In overeenstemming met het advies van het Distriktsbestuur Limburg d.d. 10 januari 1984 is de Commissie van oordeel, dat gelet op de gegevens (...) aangetoond of voldoende aannemelijk gemaakt kan worden geacht, dat mevrouw Groen haar café-hotel vanaf omstreeks eind 1943 tot eind 1944 ter beschikking heeft gesteld als contactadres van de L.O. en als doorgangshuis voor onderduikers, waardoor de betrokkene gerekend kan worden tot deelnemers aan het verzet.⁵²

Er was wel enige onenigheid binnen de Stichting over de kwalificatie van het verzet. Het districts bureau Eindhoven (van de districten Noord-Brabant, Limburg en Zeeland) had geadviseerd om het verzet niet intensief te noemen: 'Opgemerkt zij dat uit de in 1977 ingediende aanvraag van de echtgenoot de heer Groen, wiens verzetswerk als intensief werd aangemerkt, niet uitdrukkelijk valt af te leiden, dat deze maatstaf ook voor mevrouw Groen is aan te leggen.'⁵³ De CHBC vond juist dat er geen reden was om aan te nemen dat haar verzet anders of minder intensief was geweest dan dat van haar man.⁵⁴ De Buitengewone Pensioenraad was een andere mening dan de CHBC toegedaan en wees de aanvraag in 1985 af met een uitvoerige motivering:

De Stichting 1940-1945 is van oordeel dat u kunt worden gerekend tot de deelnemers aan het verzet (...). Met even weergegeven standpunt van de Stichting 1940-1945 kunnen wij ons evenwel niet verenigen. Vast is komen te staan dat in het café-hotel, dat door u en uw echtgenoot werd geëxploiteerd, regelmatig voor kortere of langere tijd onderduikers hebben verbleven en dat evenbedoeld café-hotel een contactadres van het verzet is geweest. Voorts is vast komen te staan dat in meergenoemd café-hotel gedurende enkele dagen een geweer en een Duits uniform zijn verborgen. Gelet op de ons ten dienste staande gegevens zijn wij tot de conclusie gekomen dat uw activiteiten zich in het kader van het verzetswerk van uw echtgenoot afspeelden. (...) Gelet op de ons ten dienste staande gegevens zijn wij van oordeel dat u zich weliswaar verdienstelijk heeft gemaakt voor de illegaliteit doch dat in casu veeleer dient te worden gesproken van als hand- en spandiensten te duiden activiteiten in het kader van de verzetsactiviteiten van uw echtgenoot. Gelet op het vorenstaande zijn wij van oordeel dat u niet kunt worden gerekend tot de deelnemers aan het verzet (...) Wij wijzen uw aanvraag af.⁵⁵

⁵² Brief CHBC aan Districtsbureau Eindhoven, d.d. 5 april 1984, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵³ Brief van het hoofd van het Districtsbureau Eindhoven aan de CHBC, d.d. 11 april 1984, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵⁴ Rapport betreffende mevrouw Groen, d.d. 13 maart 1984, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵⁵ Beschikking Buitengewone Pensioenraad, d.d. 12-04-1985, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 37013.

Groen kon volgens de BPR onvoldoende aantonen eigen verzetswerk te hebben verricht dat meer behelst dan louter hand- en spandiensten voor het verzetswerk van haar man. Ze heeft na de beschikking geen nieuwe stappen ondernomen en is niet in beroep gegaan. Na het overlijden van haar echtgenoot in 1989 ontving Groen buitengewoon weduwenpensioen.⁵⁶

2.2 Casus 2: Bep Ensink

In 1987 diende Bep Ensink (1913) een aanvraag in om een buitengewoon pensioen te ontvangen. Ensink sukkelde met haar gezondheid als gevolg van de spanningen tijdens de oorlog, valt er in haar persoonsdossier te lezen. Een andere verzetsvrouw kon goed begrijpen waar de klachten van Ensink vandaan kwamen:

Dat mevrouw Ensink haar gezondheid erg heeft geleden onder dit verzetswerk is heel begrijpelijk; hun huis stond wel aan de afgelegen Berghuizerweg maar er was daar veel Duits troepenverkeer (vooral lopend) en deze lieden hadden de gewoonte om zomaar de huizen binnen te gaan. Bovendien had het gezin kleine kinderen die gemakkelijk iets konden zeggen over logees.⁵⁷

Haar man overleed in 1960 en kreeg postuum het Verzetsherdenkingskruis. Wat had ze tijdens de oorlog gedaan? Zij claimde dat zij samen met haar echtgenoot in september 1944 een week lang Engelse parachutisten in huis had genomen. Van oktober 1944 tot 8 april 1945 had ze ook een joods echtpaar in hun huis laten onderduiken en verzorgd. De activiteiten werden door diverse getuigen bevestigd, onder andere door het betreffende joodse onderduikersechtpaar Salomon. Zelf verklaarde Ensink aan een rapporteur van Stichting 1940-1945 in 1987:

Na de luchtlanding in september 1944 heeft wijlen mijn man te Apeldoorn 3 Engelse parachutisten gezien, die zich schuilhielden in het Orderbos. Hij zei tegen mij dat hij die 3 militairen, waarschijnlijk ontsnapte krijgsgevangenen, niet onverzorgd in het bos zou laten zitten. Hij stelde voor de militairen in huis te nemen. Ik was daar niet voor, omdat het gevaarlijk was.

Over het joodse echtpaar vertelde ze in hetzelfde gesprek met de rapporteur:

Ik weet niet op wiens voorstel Ruth en Henkie [het joodse echtpaar] bij ons in huis zijn gekomen. Ook weet ik niet wie Ruth en Henkie bij ons gebracht heeft. (...) Wijlen mijn man had dit geregeld en mij er zoveel mogelijk buiten gehouden.⁵⁸

⁵⁶ Beschikking Buitengewone Pensioenraad, d.d. 22 augustus 1989, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 37013.

⁵⁷ Brief van mevrouw Draijer aan E. van Malsen, d.d. 6 juni 1986, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 44591.

⁵⁸ Verklaring mevrouw Ensink, d.d. 17 februari 1987, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 44591.

De Stichting gaf op basis van deze verklaringen een verzets- en waardigheidsverklaring af. De BPR oordeelde in 1989 echter anders en wees de aanvraag af:

Gelet ook op uw eigen verklaring zijn wij van oordeel dat gesteld dient te worden dat het initiatief tot het in huis nemen van voornoemde onderduikers, alsmede de verantwoording naar buiten toe, duidelijk bij nu wijlen uw echtgenoot lag terwijl ook anderszins niet van een eigen verzetsintentie uwerzijds is kunnen blijken (...) Voorts is gesteld noch gebleken dat u zelfstandig, dat wil zeggen los van uw toenmalige echtgenoot verzetsactiviteiten heeft verricht. Wij zijn dan ook van oordeel dat er slechts sprake is van het gedogen van het verzet van uw echtgenoot hetgeen niet voldoende is te achten om u aan te merken als verzetsdeelnemer.⁵⁹

Mevrouw Ensink ging in bezwaar en werd daarbij ondersteund door Stichting 1940-1945. De Stichting stelde in het bezwaarschrift namens Ensink dat eigen initiatief helemaal niet in de wet staat als vereiste, en dat het alleen om de feiten moest gaan, de verzetsactiviteiten dus. Die had mevrouw Ensink bewust gepleegd. Bovendien was het in de regel zo dat juist de vrouwen de onderduikers verzorgden. Daarbij moest de verantwoordelijkheid bij bestraffing ook meegenomen worden, aldus de bezwaarmakers. In het geval van ontdekking van de onderduikers zou ook Ensink zwaar gestraft zijn. En er was gebleken dat haar man vaak op pad was om voor voedsel te zorgen terwijl de aanvraagster het huishouden deed en dus de onderduikers verzorgde.⁶⁰ Ensink verwoordde dat zelf ook tijdens het aanvullend onderzoek:

[W]eliswaar geschiedde de onderbrenging van de 3 parachutisten in eerste instantie niet met mijn volledige instemming, doch na de uiteenzetting van mijn man, dat er geen andere mogelijkheid was, heb ik mij erbij neergelegd. (...) Verder ben ik van mening dat de verantwoordelijkheid en het risico voor de hulpverlening [aan het joodse echtpaar] voor gelijke delen bij mijn man en mijzelf berustte: in geval van ontdekking zouden immers beiden de consequenties moeten dragen.

Ze verklaarde dat haar man heel veel weg was, op voedseltocht, voor werk, en op zoek naar hout:

Gedurende al die periodes was ik geheel alleen met de onderduikers en mijn kinderen in huis, waardoor de volle verantwoordelijkheid en het risico op mij kwamen te rusten.⁶¹

Daarnaast werden in het bezwaarschrift getuigen opgevoerd die de verzetsactiviteiten bevestigden en ook verklaarden dat de man van Ensink veel weg was. Zelfs een van de Engelse parachutisten werd achterhaald en die verklaarde dat een zekere Henk en Bep (hij bedoelde het echtpaar Ensink) hen

⁵⁹ Beschikking Buitengewone Pensioenraad, d.d. 8 mei 1989, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 44591.

⁶⁰ Bezwaarschrift mevrouw Ensink, d.d. 24 januari 1990, & Commentaar van F. van Domburg op de afwijzende beschikking, d.d. 27 juni 1989, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 44591.

⁶¹ Aanvullend onderzoek, d.d. 7 februari 1990, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 44591.

verborgen hielden op een zolderkamer. Op basis van het nieuwe onderzoek besloot de PUR⁶² dat Ensink als verzetsdeelnemer in de zin van de wet kon worden aanvaard. Welke argumenten hierbij de doorslag gaven wordt niet duidelijk in de positieve beschikking.⁶³

2.3 Discussie

Het was een terugkerend punt van discussie, ook in de jaren '80: met welke intentie had iemand verzet gepleegd? In de jaren '40 en '50 keek Stichting 1940-1945 kritisch naar de verzetsintentie van communisten en Jehova's getuigen. Binnen de Stichting werd er druk gediscussieerd of de wetsomschrijving met nadruk op verzet uit Nederlands nationaal belang wel verzoenbaar was met verzet uit geloofsovertuiging, of omwille van de communistische wereldrevolutie. In het geval van het verzet van echtgenotes moesten aanvragers aantonen dat ze een eigen intentie hadden gehad – los van hun echtgenoten – om 'afbreuk te doen aan de Duitse zaak'.

Over deze kwestie kwam de BPR geregeld in discussie met Stichting 1940-1945. De casus Groen (en soortgelijke gevallen) is voor de BPR aanleiding geweest om voorwaarden op te stellen waaraan echtgenotes van verzetsdeelnemers moesten voldoen om in aanmerking te komen voor een buitengewoon pensioen. De aanvragers moesten eigen verzetsactiviteiten van een bepaalde aard en omvang hebben ontplooid. Daarbij moesten zij ook een eigen intentie hebben gehad om afbreuk te doen aan de Duitse zaak.⁶⁴

Net als in de jaren vijftig over de kwestie van waardigheid, kwam er in de jaren tachtig een overleg over de echtgenotes. In maart 1986 werd het vraagstuk besproken tussen de Centrale Hoofdbestuurscommissie van de Stichting en de BPR.⁶⁵ Tijdens het overleg lichtte de BPR toe waarom bepaalde aanvragen van echtgenotes werden afgewezen:

Een afwijzende beslissing is genomen in die gevallen waarin de door de echtgenote verrichte activiteiten, meestal bestaande uit het verzorgen van onderduikers in de echtelijke woning, duidelijk in het verlengde lagen van de door de echtgenoot verrichte verzetsactiviteiten. De activiteiten gaan dan, naar het oordeel van de Raad, in het algemeen, de kwalificatie hand- en spandiensten niet te boven zodat er geen sprake is van verzet in de zin der wet.⁶⁶

⁶² De BPR was inmiddels opgegaan in de PUR. Zie voetnoot 1.

⁶³ Deelbeschikking, d.d. 27 december 1990, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 44591.

⁶⁴ Notitie: Beoordeling verzetsdeelnamen partners van verzetsdeelnemers, d.d. 8 augustus 1986, Ordner 5b: Verzetsdeelname, Stichting 1940-1945.

⁶⁵ Verslag van het overleg tussen de BPR en de CHBC van de Stichting, d.d. 10 maart 1986, Ordner 5b, Stichting 1940-1945.

⁶⁶ Ibidem.

In de kern draaide de discussie weer om de vraag: verzet of niet? De CHBC vond dat het verzorgen van onderduikers in de echtelijke woning een volwaardige verzetsdaad was. Juist vrouwen hadden die verzorging vaak op zich genomen. Echtgenotes moesten zich volgens de CHBC wel degelijk bewust zijn geweest van de risico's die aan het verzet waren verbonden. In de ogen van de commissie bagatelliseerde de BPR de rol van de vrouw in het verzet. Bij de beoordeling van een aanvraag moest niet gekeken worden naar de intentie maar naar de feitelijke verzetsactiviteiten, liet de CHBC weten. Ondanks het verschil van mening waren de twee partijen eenduidig in hun wens om een consistent beleid te voeren: 'Van weerszijden wordt benadrukt hoe belangrijk het is juist op dit punt elkaars standpunten te kennen en tot een eensluidende benadering te komen.'⁶⁷

De boven beschreven discussie tussen betrokken instanties stond niet op zichzelf. Ze werd beïnvloed door een veel breder maatschappelijk debat dat in die tijd werd gevoerd. Allereerst speelde mee dat in de jaren zeventig veel aandacht kwam voor de psychische gevolgen van de oorlog. De maatschappelijk en culturele omstandigheden waren meer ontvankelijk voor de psychische problemen van oorlogsgetroffenen. Niet meer was er zoals vlak na de oorlog sprake van een flink-zijn mentaliteit. De houding tegenover oorlogsgetroffenen in het algemeen veranderde in de jaren '70 en '80 ingrijpend. Nu konden zij rekenen op maatschappelijk respect, aanzien en bewondering.⁶⁸ Natuurlijk stond het verzet direct na de oorlog al in hoog aanzien. Maar voor echtgenotes van erkende verzetsdeelnemers zou het kunnen zijn dat de maatschappelijke veranderingen van de jaren '70 en '80 – inclusief de tweede feministische golf – ervoor gezorgd hebben dat zij nu ook voor henzelf buitengewoon pensioen aanvroegen.

Door de publieke aandacht voor psychische problemen van oorlogsgetroffenen liep het aantal aanvragen voor buitengewoon pensioen in de jaren '70 en '80 op, bij zowel mannen als vrouwen.⁶⁹ De toename van het aantal aanvragen door vrouwen is mede te verklaren door de maatschappelijke aandacht die er in die tijd – voor het eerst – kwam voor vrouwen in het verzet.⁷⁰ Aan het begin van dit hoofdstuk werd daar al op gewezen. In die tijd was er ook discussie hoe het verzetswerk van vrouwen te typeren. De auteurs van een bekende studie uit die tijd Bob de Graaff en Lidwien Marcus schrijven: 'De rol van vrouwen in het verzet is over het algemeen een dienende geweest. De maatschappelijke rolverdeling zette zich voort in het verzet.'⁷¹ De vrouwen waren eerder actief in de 'verzorgende sector' van het verzet dan in het gewapende verzet.⁷² Het herbergen en verzorgen van onderduikers was bijvoorbeeld verzetswerk dat door vrouwen werd verricht. Dit werkte volgens de auteurs in hun nadeel. Omdat het verzetswerk

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Annet Mooij, 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) 261-291, aldaar 291.

⁶⁹ Ibidem, 290.

⁷⁰ De Graaff, *Kinderwagens en korsetten*, 23.

⁷¹ Ibidem, 97.

⁷² Ibidem, 32.

zich vooral binnenshuis afspeelde werd de rol van de vrouw in het verzet vaak miskend.⁷³ De discussie tussen de Stichting en BPR wordt dus weerspiegeld in de publieke discussie. De meningen waren verdeeld over hoe het verzetswerk van vrouwen gedefinieerd moest worden. De auteurs van de hierboven genoemde studie rekenden bijvoorbeeld het verzorgen van onderduikers ook niet tot hun definitie van verzet.⁷⁴

Door de maatschappelijke belangstelling voor de psychische klachten van oorlogsgetroffenen in de jaren '70 en '80, werd het buitengewoon pensioen steeds meer gezien als een vorm van erkenning, in plaats van enkel financiële ondersteuning. Erkenning van de oorlogservaringen van de aanvrager en het psychische leed dat de oorlog bij hem of haar veroorzaakt heeft.⁷⁵ Een afwijzing van een Wbp-aanvraag werd dan ook al gauw als een miskening van het eigen verzetswerk gezien. De aanvragers vonden dat zij ook spanningen en angsten hadden doorstaan als gevolg van hun verzetswerk en dat ze daar zoveel jaar na de oorlog nog last van hadden. Zowel Groen als Ensink beschreven de voortdurende spanning om ontdekt te worden tijdens de oorlog. In hun afwijzende beschikking stond (in Ensinks geval aanvankelijk) dat deze vrouwen niet tot verzetsdeelnemer gerekend konden worden, een standaardformulering die de BPR gebruikte om een Wbp-aanvraag af te wijzen. Het was een oordeel dat voor veel aanvragers moeilijk te accepteren was.

'Wat is verzet?' volgens de wet en 'wat is verzet?' volgens het individu of de publieke opinie? Het antwoord op die vragen was niet altijd eensluidend. De BPR oordeelde over 'verzet in de zin der wet'. Hoewel daarmee geen waardeoordeel werd afgegeven over het verzet dat de vrouwen in kwestie hadden verricht, kon dat door betrokkenen zelf wel zo ervaren worden. In het geval van verzetsvrouwen speelde daarbij ook nog het gevoel van miskening van hun verzetswerk ten opzichte van dat van mannen – een bagatellisering zoals de Stichting het uitdrukte. De ratio van de wet en de gevoelens van aanvragers lieten zich soms moeilijk verenigen.⁷⁶

⁷³ Ibidem, 23.

⁷⁴ Ibidem, 20.

⁷⁵ Withuis, *Erkenning*, 57-61.

⁷⁶ De PUR heeft de auteurs erop gewezen dat de BPR/PUR sinds deze discussie de verzetsactiviteiten van de vrouw op individuele basis is gaan beoordelen.

3. Joodse Engelandvaarders

Uit lijfsbehoud of voor de strijd vertrokken uit Nederland. Dat was de kern van de discussie over Joodse Engelandvaarders die een buitengewoon pensioen aanvroegen. Een discussie die oplaaide toen in 1978 Engelandvaarders, als aan verzetsdeelnemers gelijkgesteld, de mogelijkheid kregen aanspraak te maken op buitengewoon pensioen. In dit hoofdstuk komen twee individuele casussen aan bod. Deze Joodse Engelandvaarders deden in de jaren '80 en '90 een aanvraag voor een buitengewoon pensioen. Van groot belang in de discussie was de wetsomschrijving van wat iemand een Engelandvaarder maakte. Vóór 1978 oordeelde de Adviescommissie Bijzondere Uitkeringen (ACBU) over de vraag of een Engelandvaarder recht had op buitengewoon pensioen. De in 1952 aangestelde ACBU kwam voort uit de behoefte aan een anti-hardheidsregeling, zodat ook mensen die slachtoffer waren geworden van represailles, gijzelaars, Engelandvaarders of mensen die verzet hadden gepleegd elders in Europa, aanspraak konden maken op het buitengewoon pensioen. In 1952 werd zowel de anti-hardheidsregeling als de ACBU in werking gesteld. De ACBU gaf de minister of staatssecretaris advies over de vraag of bepaalde personen gerekend konden worden tot de hierboven genoemde groepen en of zij daarom voor het buitengewoon pensioen in aanmerking zouden kunnen komen.⁷⁷

Met het Koninklijk Besluit van 1978 werden bovenstaande groepen gelijkgesteld aan verzetsdeelnemers. Historica Hinke Piersma beschrijft in haar boek *Bevochten Recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* dat Engelandvaarders door de overheid tot dan toe lange tijd uitdrukkelijk uit het buitengewoon pensioen werden geweerd. Exemplarisch hiervoor is de reactie van ambtenaar R. Venema, hoofd van de afdeling Buitengewone Pensioenen van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), op een verzoek van prins Bernard om Engelandvaarders buitengewoon pensioengerechtigd te maken. Venema leek te willen voorkomen dat grote groepen mensen een beroep zouden doen op buitengewoon pensioen. Aan de staatssecretaris schreef Venema in 1973:

Het behoeft geen lang betoog, dat deze weg niet moet worden ingeslagen. De categorie van personen, die hebben bijgedragen aan de bevrijding, is namelijk zeer groot. Zij is ook moeilijk te omlijnen. [...] Met de Engelandvaarders dient zich een nieuwe categorie actieve oorlogsslachtoffers aan.⁷⁸

Op verzoek van het ministerie van CRM verscheen in 1975 een rapport van Mr. A.H. van Namen over harmonisatie en coördinatie van regelingen aangaande de hulpverlening aan oorlogsslachtoffers. Van Namen adviseerde om de ACBU-regeling in de Wbp op te nemen in de vorm van een

⁷⁷ Florine Boucher, Els Kalkman en Dick Schaap, *Woord Gehouden: veertig jaar Stichting 1940-1945* (Den Haag 1985) 78.

⁷⁸ Hinke Piersma, *Bevochten Recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010) 213.

antihardheidsbepaling. Dit advies werd in 1978 opgevolgd en Engelandvaarders werden alsnog opgenomen in de wet.⁷⁹ Een Engelandvaarder wordt in de wet op de volgende manier omschreven:

Onder Engelandvaarders in de zin van de Wet Buitengewoon Pensioen wordt verstaan personen die na 15 mei 1940, met de bedoeling om een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering:

- a. Vanuit bezet gebied in Europa naar Engeland zijn uitgeweken en daarna een persoonlijke bijdrage aan de oorlogsvoering hebben geleverd;
- b. Vanuit bezet gebied in Europa naar Engeland zijn uitgeweken maar wegens ziekten of gebreken, welke zijn ontstaan of verergerd door of in verband met het uitwijken, geen persoonlijke bijdrage hebben kunnen leveren aan de oorlogsvoering;
- c. Vanuit bezet gebied in Europa naar Engeland hebben getracht uit te wijken en die in verband met deze poging om uit te wijken het leven hebben verloren, vrijheidsberoving hebben ondergaan, door de vijand zijn mishandeld of ter dood gebracht dan wel wegens ziekten of gebreken, welke door of in verband met het uitwijken zijn ontstaan of verergerd, Engeland niet hebben kunnen bereiken.

Cruciaal in de discussie over Joodse Engelandvaarders was de zinsnede: 'met de bedoeling om een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering'. De vraag was: waren Joodse Engelandvaarders uitgeweken om te vechten tegen de Duitse bezetter of omdat zij aan vervolging wilden ontkomen? In het laatste geval hadden zij geen recht op een pensioen. De toelichting op de wet was hierin heel duidelijk: 'Degenen die louter uit lijfsbehoud of andere persoonlijke redenen zijn uitgeweken (...) worden in de zin van het KB [Koninklijk Besluit] niet als "Engelandvaarders" aangemerkt.'⁸⁰

De discussie over Joodse Engelandvaarders wordt in dit hoofdstuk beschreven aan de hand van twee casussen. Daarin is ook aandacht voor de psychosociale gevolgen van de oorlog. De oorlog was van grote invloed op de verdere levens van deze Engelandvaarders. De rijk gedocumenteerde persoonsdossiers van deze aanvragers bevatten veel waardevol materiaal waarin de aanvragers zelf uitgebreid aan het woord zijn. Deze eigen stem van de aanvragers wordt gebruikt om een persoonlijk verhaal te vertellen.

3.1 Casus 1: Joodse Engelandvaarder Philip Jacobs

In 1997 deed Philip Jacobs voor het eerst een aanvraag voor buitengewoon pensioen. In deze paragraaf wordt een biografische schets van zijn leven gegeven: zijn vertrek naar Engeland in de oorlog, de naoorlogse jaren en zijn aanvraag voor het pensioen.

⁷⁹ Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen*, 110.

⁸⁰ Sociale voorzieningen oorlogsgetroffenen, WUBO, WBP, WBPZ, uitgave Kluwer (1999).

Het levensverhaal van Philip Jacobs (1922-2013) is eind jaren '90 opgesteld door een rapporteur van Stichting 1940-1945.⁸¹ Jacobs groeide op in een Joods-liberaal gezin in Amsterdam. Na het Barlaeus Gymnasium studeerde hij een jaar lang scheikunde tot het in 1941 voor Joden verboden werd verder te studeren. Hij wist net te ontkomen aan de straatrazzia's in Amsterdam-Zuid in juni 1941. Veel van zijn vrienden die toen opgepakt werden, zijn in Mauthausen vermoord.⁸² 'Dat was voor mij een signaal om weg te wezen', vertelde Philip Jacobs in 2010 in een video-interview voor het Verzetsmuseum. 'Enige avontuurlijke trekken waren er ook bij. Ik was een jonge jongen. Om in je eentje de grens over te gaan naar vreemde landen, dat was niet gek. Het was levensbehoud, maar het was ook avontuur, dat geldt voor heel veel Engelandvaarders.'⁸³

Van 1941 tot maart 1942 zat Jacobs ondergedoken bij de boerderij van P.G.J. Bijlevelt in Houten, waar hij op het land werkte.⁸⁴ Jacobs kreeg in maart en april 1942 twee keer een oproep voor tewerkstelling in werkkampen onder toezicht van de Nederlandse Heidemaatschappij. Jacobs had zich daarvoor gemeld in de plaats van zijn broer die net gehuwd was, maar hij kreeg enig uitstel omdat hij al werkzaam was voor de Productieslag (landbouwprojecten in de stad). Op 1 mei 1942 besloot hij te vertrekken uit Nederland. Het was het begin van een lange zwerftocht. Via bezet België en het bezette deel van Frankrijk is Jacobs op 26 mei 1942 in het onbezette deel van Frankrijk aangekomen. Hij was de goed beveiligde Franse demarcatielijn overgestoken door een rivier over te zwemmen.

Op 5 juni 1942 werd hij in Toulouse gearresteerd en tot 15 dagen gevangenisstraf veroordeeld. Jacobs hoefde die dagen niet uit te zitten, maar werd overgebracht naar het kamp Centre d'Herbergement de Rivesaltes, waar hij tot 20 juni 1942 heeft gezeten. Hij werd door de heer Kolkman uit het kamp gehaald. Kolkman was de Nederlandse vice-consul in Perpignan die honderden Joden over de Franse grens naar Spanje en Portugal in veiligheid heeft gebracht en daarvoor postuum een onderscheiding als Rechtvaardige onder de Volkeren van Yad Vashem kreeg. Op 1 oktober 1942 reisde Jacobs vanuit Le Soler in Frankrijk met een konvooi af naar het Spaanse Cadiz en vandaar voer hij per boot op 7 oktober 1942 naar Curaçao.

Daarna week hij via Curaçao en de Verenigde Staten uit naar Canada. Jacobs werd in Canada als gewoon dienstplichtige ingelijfd bij de Nederlandse troepen en kreeg een militaire basistraining. Op 17 maart 1943 kwam hij met het detachement van luitenant Stokvis aan in Engeland. Na een korte diensttijd bij de Prinses Irene Brigade werd hij ingedeeld bij de Britse Royal Air Force en gedetacheerd bij het Nederlandse Jagersquadron nr. 322. Hij werkte in de jaren daarna o.a. als korporaal bewapeningsmonteur/instructeur en leraar Engelse taal en bewapening bij de Vrije Franse troepen.

⁸¹ WBP-rapport Philip Jacobs, d.d. 3 november 1997, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁸² 'Philip Jacobs', 2010, Website Klim naar de Vrijheid. <http://www.klimnaardevrijheid.nl/personen/philip-jacobs.html> (9 april 2018).

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Het navolgende is gebaseerd op: WBP-rapport Philip Jacobs, d.d. 3 november 1997, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 46851.

In november/december 1945 werd Jacobs gedemobiliseerd en keerde hij terug naar Nederland. In 1951 rondde hij zijn studie Farmacie af. Jacobs' ouders, vriendin, zus en zwager zijn in de oorlog vermoord. Zijn broer heeft de oorlog overleefd. Jacobs trouwde in 1950 en kreeg drie kinderen. Hij was onder meer werkzaam als ziekenhuisapotheker en klinisch chemicus in een Rotterdams ziekenhuis en publiceerde vele wetenschappelijke artikelen.

In 1981 is Jacobs het Verzetshedenkingskruis toegekend. Hij was ook in bezit van het Kruis van Verdienste en het Oorlogsherinneringskruis. Hij was lid van de Stichting Genootschap Engelandvaarders en Officier in de Orde van Oranje-Nassau. In 1980 kwam Jacobs wegens een 'onverwerkt oorlogsverleden' in behandeling bij een psychiater, en bleef in behandeling tot 1990. In 1992 kwam hij vanwege depressieve klachten wederom in behandeling bij een psychiater.

3.1.1 Buitengewoon pensioen

In juli 1997 diende Jacobs een aanvraag in voor buitengewoon pensioen. Hoewel Jacobs aan Stichting 1940-1945 aangaf niet inhoudelijk in te willen gaan op zijn gezondheidsklachten, zijn er in het persoonlijk dossier aanwijzingen te vinden dat het ging om psychosociale problemen. Hij is namelijk in 1992 vanwege een zware depressie een aantal maanden bij een psychiater in behandeling geweest.⁸⁵ Uit bovenomschreven levensloop van Jacobs concludeerde de Stichting dat hij volgens de wet een Engelandvaarder is. Jacobs is volgens de Stichting nergens onnodig lang gebleven en heeft bij aankomst in Canada meteen een militaire basistraining gekregen. De Stichting benadrukte verder dat Jacobs zonder vertraging is doorgereisd naar Engeland, alwaar hij ook direct in militaire dienst is getreden en vervolgens tot het einde van de oorlog een bijdrage heeft geleverd aan de oorlogsvoering. In de ogen van de Stichting is daarmee voldoende aannemelijk gemaakt dat de aanvrager destijds is uitgeweken om een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering.⁸⁶

De PUR oordeelde daar anders over. De raad kon uit de levensloop niet opmaken dat Jacobs in de jaren '40 de intentie had zich aan te sluiten bij de Nederlandse strijdkrachten in Engeland. Jacobs was uit Nederland vertrokken, nadat hij een tweede oproep voor tewerkstelling had ontvangen. Bovendien had hij tijdens een verhoor in Engeland in april 1943 laten weten dat hij Nederland had verlaten omdat hij 'niet veel heil zag' in het werken in de kampen. De PUR liet Jacobs dan ook op 23 december 1997 met een afwijzende beschikking weten:

Gelet op het vorenstaande is de Raadskamer⁸⁷ van oordeel dat uw vertrek uit Nederland, en dit geldt eveneens voor uw vertrek vanuit het bezette deel van Frankrijk, uitsluitend in het teken heeft gestaan van

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Formeel nam de Raadskamer Wbp van de PUR de beslissing. Voor de leesbaarheid wordt in dit hoofdstuk alleen PUR genoemd.

uw gemotiveerde streven om als Jood uit handen van de Duitse bezetter te blijven en aan tewerkstelling te ontkomen.⁸⁸

Met hulp van Stichting 1940-1945 tekende Jacobs bezwaar aan tegen de afwijzende beschikking van de PUR en tegen de redenatie die daar aan ten grondslag lag. Jacobs schreef in een brief aan de PUR van 8 januari 1998:

Als Engelandvaarder verzoek ik u in elk geval mijn vlucht plus aansluitende krijgsverrichtingen niet anders te beoordelen dan die van (waarschijnlijk vele) soortgelijke gevallen.(...) U moogt wel stellen, dat ik vervolgens op 1 mei 1942 allereerst gevlucht ben om het vege lijf te redden, maar daarin lag impliciet de wens om aan de strijd vanaf Engeland deel te nemen. Dit was zo vanzelfsprekend, dat daaraan nauwelijks woorden werden besteed.⁸⁹

Uit correspondentie tussen Jacobs en Stichting 1940-1945 en tussen Jacobs en de PUR zijn aanwijzingen te vinden hoe hij de gang van zaken heeft beleefd. Zo lezen we in een brief van Jacobs aan Frans van Domburg, medewerker van de Stichting, van 30 maart 1998:

Hoe langer ik over 'mijn affaire' en de desbetreffende afwijzing nadenk, hoe meer argumentatie komt bij me boven. Het kern-argument voor de afwijzing door PUR was dat uit mijn gedragingen niet zou zijn gebleken dat ik de vooropgezette intentie heb gehad om vanuit Engeland de wapenrok aan te trekken. Ik ben van mening dat dit nergens uit blijkt. Ik heb getracht dat in mijn 4-kantjes epistel uiteen te zetten en te obstrueren. Maar hoe dan ook: bij twijfel behoor ik het 'voordeel van de twijfel' te krijgen, niet de uitleggers van wet en tekst. De 'bewijslast' van 'non-intentie' ligt bij PUR, mijn levensloop getuigt m.i. van het tegendeel – ook al lijkt het jood-zijn dus meer bedreigd-zijn, in dit geval in mijn nadeel te werken!⁹⁰

Enkele dagen daarvoor, op 26 maart 1998, had Jacobs een brief aan de PUR gestuurd waarin staat:

Samenvattend dus nog eens: ik ben ondergedoken, haast een jaar – ik heb kenbaar gemaakt te willen vechten – ik heb gevochten en ik heb om deze reden vastgezeten, zij het in Vichy-FR.
U sta mij toe nog een tweede samenvattende opmerking te plaatsen, zij het met schroom:
Uit de motivering van uw afwijzing blijkt uw gedegen kennis en ervaring m.b.t. de wetsteksten m.b.t. Buitengewoon Pensioen c.a. Lao-Tse zei echter al zo'n 2500 jaar geleden: 'de tekst van de wet zij helder en ondubbelzinnig, de toepassing ervan echter humaan'.
Welnu, uit een aantal van uw interpretaties (de Heide-maatschappij; het Vichy-bewind zijnde geen vijand; de persoonlijke veiligheid tijdens mijn onderduik...) proef ik een zeker gebrek aan inlevingsvermogen t.a.v.

⁸⁸ Beschikking van de Pensioen- en Uitkeringsraad inzake Jacobs, d.d. 23 december 1997, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁸⁹ Brief van Jacobs aan de PUR, d.d. 8 januari 1998, na, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁹⁰ Brief Jacobs aan F. van Domburg, d.d. 30 maart 1998, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

de toentertijd regerende werkelijke 'leef-omstandigheden', de onderduik, de vlucht, het hongerkamp + deportatiedreiging in (Vichy-) Rivesaltes etc.

Een zeker gebrek (...) aan inlevend vermogen, een verschil tussen de 'le pays légal' en 'le pays réel' zoals de Fransen zeggen, heeft helaas de Nederlandse overheid ook in en vooral na de oorlog getekend. Dat thema wordt nu, 50+ jaar na dato, meer en meer beseft. Onze zo geperfectioneerde en niet-gecorrumpeerde bureaucratie heeft mede daardoor – in schrille tegenstelling tot België en Frankrijk zelf – eer veel meer Nederlandse (o.a. joodse) burgers laten afgevoerd worden tot de dood erop is gevolgd. Voor zulk een minder-gevoelsmatige-betrokken instelling zou ik u, ook in mijn en soortgelijke gevallen gaarne willen behoeden!⁹¹

Jacobs vond dat intentie om te vluchten en intentie om te strijden naast elkaar kunnen bestaan. In Jacobs' ogen ging de PUR voorbij aan de historische en individuele werkelijkheid van toen. Om met succes tegen de afwijzende beschikking in verweer te komen moest Jacobs met referentenverklaringen en/of schriftelijke stukken bewijzen dat zijn vlucht niet uitsluitend in het teken stond om uit de handen te blijven van de bezetter. De intentie om vanuit Engeland een bijdrage aan de oorlogsvoering te leveren moest een primaire reden of mede reden tot Engelandvaart zijn geweest. Dat lukte Jacobs uiteindelijk toen de zaak bij de Centrale Raad van Beroep (CRvB) belandde, omdat hij aanvullend bewijsmateriaal kon aanleveren. De doorslag gaven dagboekfragmenten uit 1942 en een verklaring van de zoon van het gezin Van Bijlevelt waar Jacobs was ondergedoken. Deze zoon liet optekenen:

Reeds vanaf het begin van zijn komst op onze boerderij was het voor mijn ouders en mij duidelijk dat de heer Jacobs een beperkte tijd zou blijven, dit gezien het voornemen om naar Engeland te gaan, teneinde van daaruit deel te nemen aan de strijd tegen de Duitse bezetter. Deze intentie werd door de heer Jacobs reeds direct bij zijn aankomst bij ons in 1941 uitgesproken, terwijl dit voornemen ook later tijdens zijn verblijf meermalen onderwerp van bespreking is geweest.⁹²

De CRvB deed in 2001 uitspraak. De raad deelde de zienswijze van de PUR dat Jacobs in eerste instantie was gevlucht voor de anti-Joodse maatregelen van de Duitse bezetter:

Naar uit de gedingstukken naar voren komt, heeft eiser in maart en nogmaals in april 1942 een door de Joodse Raad te Amsterdam en het Arbeidsbureau verzonden oproep gekregen om zich te laten keuren voor tewerkstelling in kampen onder toezicht van de Nederlandse Heidemaatschappij. Gegeven deze feiten is de Raad van oordeel dat eisers vertrek uit Nederland in de eerste plaats is ingegeven door zijn streven

⁹¹ Brief Jacobs aan de PUR, d.d. 26 maart 1998, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁹² Verslag van telefonisch onderhoud tussen de heer P. van Bijlevelt en F.M.H.A.C. van Domburg, d.d. 9 juni 1998, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

om te ontkomen aan de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter, waarmee eiser kort voor zijn vertrek op 1 mei 1942 uit Nederland reeds in volle omvang werd geconfronteerd.⁹³

Maar de CRvB was met het aangeleverde bewijsmateriaal ook van oordeel dat Jacobs vertrek was ingegeven om te strijden:

Op grond van de gedingstukken is voor de Raad evenwel genoegzaam komen vast te staan dat bij eiser tevens de intentie aanwezig was om naar Engeland te geraken teneinde daar een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering. (...)

Uit de verklaring van Van Bijlevelt kan de Raad niet anders afleiden dan dat het gezin Van Bijlevelt op de hoogte was van eisers reeds in 1941 bestaande plannen om naar Engeland uit te wijken. Overtuigend acht de Raad in dit verband dat blijkens deze verklaring het gezin Van Bijlevelt op grond van een met eiser gemaakte afspraak naar Radio Oranje placht te luisteren teneinde via een gecodeerd bericht een bevestiging te krijgen van eisers aankomst in Engeland. (...)

Met genoemd dagboekfragment ziet de Raad voorts in voldoende mate bevestigd dat bij eiser alstoen de wens aanwezig was naar Engeland te gaan. De Raad kan gezien het bestaan van de zogenoemde Londense besluiten, die de militaire dienstplicht regelden, en de algemene bekendheid daarvan ook in het bezette Nederland de in dit dagboekfragment neergelegde wens om naar Engeland te gaan, niet anders uitleggen dan als de wens een bijdrage aan de oorlogsvoering te leveren.⁹⁴

De CRvB verklaarde Jacobs' beroep gegrond en hij werd wettelijk erkend als Engelandvaarder. Jacobs was de medewerkers van Stichting 1940-1945 zeer erkentelijk voor hun steun bij de gehele rechtsgang, die voor hem een persoonlijke strijd om erkenning en genoegdoening was geworden.⁹⁵

3.2 Casus 2: Joodse Engelandvaarder Simon d'Oliveira⁹⁶

De tweede casus kent een andere afloop. Bij Simon d'Oliveira duurde de periode van aanvragen en afwijzingen van 1981 tot 2000. Na twintig jaar gaf hij het op. Deze Joodse Engelandvaarder kwam via Frankrijk, Spanje, Jamaica, Amerika en Canada in juni 1943 in Engeland aan. In december 1942 was hij vanuit door Duitsland bezet Zuid-Frankrijk vertrokken. Met de rang van sergeant keerde hij in april 1946 uit Engeland terug naar Nederland.

⁹³ Uitspraak Centrale Raad van Beroep, d.d. 15 november 2001, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁹⁴ Ibidem. Met de Londense Besluiten had de Nederlandse regering in ballingschap vastgesteld dat gevluchte Nederlanders automatisch bij het verlaten van Nederland de militaire dienstplicht hadden.

⁹⁵ Brief Jacobs aan Domburg, Roodenburg, Kiezebrink, d.d. 29 november 2001, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 46851.

⁹⁶ Simon d'Oliveira is een pseudoniem. Nabestaanden hebben geen toestemming gegeven voor openbaarmaking, vandaar dat de persoon anoniem blijft in dit rapport.

D'Oliveira diende in 1981 een aanvraag in voor buitengewoon pensioen. De reden voor de aanvraag destijds lag mogelijk in zijn psychosociale klachten.⁹⁷ Vanaf de jaren zeventig namen zijn depressies en angsten, die veroorzaakt werden door zijn oorlogservaringen, ieder jaar toe, zo blijkt uit zijn medisch rapport in het persoonsdossier bij Stichting 1940-1945.⁹⁸ Volgens dit rapport uit 1987 probeerde d'Oliveira door de oorlog veroorzaakte spanningen te temperen door overmatig roken en drinken. Door zijn psychische klachten kon hij niet meer werken en raakte in financiële moeilijkheden.⁹⁹

In 1984 wees de Buitengewone Pensioenraad de aanvraag af. De BPR gaf hiervoor een aantal redenen. D'Oliveira zou bijvoorbeeld al vóór de Nederlandse capitulatie zijn uitgeweken en zou gevlucht zijn uit gebied dat niet bezet was. De laatste reden wist Stichting 1940-1945 te weerleggen door te wijzen dat Vichy-Frankrijk, waar D'Oliveira zich bevond, vanaf november 1942 ook door Duitsland bezet was. Maar de hoofdreden, die later in beroep werd behandeld, had betrekking op zijn intentie. D'Oliveira was afgewezen, omdat de Engelandvaart zou hebben plaatsgevonden uit lijfsbehoud en niet met de bedoeling om bij te dragen aan de geallieerde oorlogsvoering.

D'Oliveira nam een advocaat in de hand en een jarenlange periode van bezwaar en beroep volgde. Niet alleen de Stichting stelde een aanvullend onderzoek in, ook de CRvB vroeg nieuwe inlichtingen op bij het Ministerie van Defensie. Uiteindelijk kwam de zaak in 1991 bij de CRvB terecht. Het oordeel van die raad berustte op informatie over de geschiedenis van de aanvrager en zijn handelen tijdens de oorlog. De CRvB stelde vast dat hij op 14 mei 1940, aan de vooravond van de Duitse inval in België (hij studeerde in Antwerpen) naar zijn zeggen: 'met de laatste trein', naar Parijs vertrok. Hij had het voorgevoel dat hij vanwege zijn Joodse afkomst uit de handen van de bezetter diende te blijven. Na een kort verblijf in Parijs is hij doorgereisd naar Toulouse, waar hij onderwijs volgde en de kost verdiende door te werken in een fabriek. Dit gedeelte van Frankrijk bevond zich in Vichy-Frankrijk.¹⁰⁰

De CRvB stelde tevens vast dat d'Oliveira in januari 1942, na te zijn aangehouden omdat hij geen geldige papieren had, geplaatst werd in een werkkamp voor Joden te Roquerlan. Ergens in juli 1942 wist hij het kamp te ontvluchten en keerde terug naar Toulouse. Later trok hij naar Tournay d'Angenais. Op 11 november 1942 bezetten Duitse troepen Vichy-Frankrijk. De CRvB noteerde: '[K]lager wist wat hem te doen stond: begin december 1942 reisde hij naar Perpignan met het doel naar Spanje te vluchten'.¹⁰¹ Rond Kerst 1942 trok d'Oliveira met een groep de Pyreneeën over. Aangekomen in Spanje werd hij gearresteerd en in een gevangenis opgesloten. Met hulp van de Nederlandse consul in Barcelona kwam hij op 8 februari 1943 vrij en vervoegde zich bij het Nederlandse consulaat in Madrid. Op 20 februari vertrok hij met het SS Marques de Comillas van Vigo naar Suriname, maar hij stapte af in Jamaica, en

⁹⁷ De dossiers vermelden doorgaans niet de reden voor de aanvraag van het pensioen.

⁹⁸ Medisch rapport, d.d. 4 november 1987, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 41894.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Uitspraak Centrale Raad van Beroep, d.d. 28 oktober 1991, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 41894.

¹⁰¹ Ibidem.

vertrok via New York naar Canada.¹⁰² Krachtens de Londense Besluiten werd d'Oliveira in Canada bij de Nederlandse troepen als gewoon dienstplichtige ingelijfd. Op 18 juni 1943 kwam hij in Engeland aan en diende lange tijd bij het Detachement Londen. In 1946 keerde hij als sergeant in Nederland terug.¹⁰³

In 1991 oordeelde de CRvB op basis van bovenstaande gegevens dat zijn vertrek uit België in 1940 en uit Frankrijk in 1942 'objectief gezien in het teken stond van diens gemotiveerde streven om als Jood uit de handen van de Duitse bezetter te blijven en aan deportatie te ontkomen'.¹⁰⁴ De CRvB had onvoldoende aanwijzingen om anders te doen geloven en vond 'onvoldoende objectieve aanwijzingen (...) voor de zienswijze, dat bij klager, toen hij Europa verliet, de bedoeling voorzat om een persoonlijke bijdrage aan de oorlogvoering te leveren'.¹⁰⁵ Zijn beroep werd afgewezen. In 1999 diende hij een verzoek om herziening in maar hij staakte zijn pogingen in 2000 omdat zijns inziens alle mogelijke middelen bleken te zijn uitgeput.¹⁰⁶

Begin jaren '90, kort na het ongegrond verklaarde beroep, stuurde d'Oliveira een brief aan prins Bernhard, boegbeeld en patroon van verzetsdeelnemers en Engelandvaarders, waarin hij zijn frustratie met de gang van zaken niet onder stoelen of banken steekt:

Koninklijke Hoogheid,

Als Engelandvaarder en oud-verzetsstrijder en oud-militair neem ik de vrijheid mij tot u te wenden met het volgende:

(...) Nadat ik met Kerstmis 1942 de Pyreneeën ben overgeklimmen heb ik mij meteen bij de Nederlandse Consul in Barcelona gemeld als vrijwilliger. Dit bleek heden in 1991 niet te gelden want in 1941 (!) vaardigde de Nederlandse regering in Londen een wet uit dat elke Nederlander van dienstplichtigen leeftijd moest opkomen. Hiervan was mij in de gevangnissen in Spanje niets van bekend maar de 'benefit of the doubt' werd mij niet gegeven, noch door het Pensioenfonds (PUR, red.) noch door de diverse rechtbanken die mijn zaak in de loop van de afgelopen 11 jaar hebben bekeken.

Ik had in Frankrijk, met alle relaties die ik toen had, gemakkelijk kunnen onderduiken zoals ook velen gedaan hebben maar ik wilde naar Engeland om mij voor Nederland verder in te zetten en een Nederlands uniform te kunnen dragen. Het lijkt mij toch onmogelijk toe [sic]om je intenties te bewijzen na 50 jaar... Het enige bewijs dat ik mij als vrijwilliger heb gemeld staat in een verklaring van generaal-majoor Van Voorst Evekink bij het uitreiken van het Oorlogshedenkingskruis hetgeen door de advocaat van het Pensioenfonds werd afgedaan dat 'die generaal er niets van wist of zich wel vergist zou hebben.'

¹⁰² Brief van Stichting 1940-1945 aan Pensioen- en Uitkeringsraad/Leden Raadskamer WBP, d.d. 22 november 2000, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 41894.

¹⁰³ Uitspraak Centrale Raad van Beroep, d.d. 28 oktober 1991, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 41894.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Brief van Stichting 1940-1945 aan Pensioen- en Uitkeringsraad/Leden Raadskamer WBP, d.d. 22 november 2000, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 41894.

Ik heb een dossier van zo'n 5 centimeter dik in mijn kast liggen en dat wil ik u sturen indien u zulks nodig acht. Maar die 11 jaar zijn door de Raad van Beroep in Utrecht samengevat in bijgaand dossier met de aantekening mijnerzijds dat de rechtbank mij wel erkend als Engelandvaarder maar niet dat ik als vrijwilliger ben opgekomen. Omdat ik van Joodse afkomst ben, moest ik volgens mijn rechters, alleen 'maar' zien te ontkomen aan de Duitse bezetter, dus kan ik niet bewijzen dat ik naar Engeland ben gegaan om mee te helpen in de strijd tegen de Nazi's. Dat noem ik discriminatie 'pur sang'.

Ik ken ook Engelandvaarders die pas in 1944 naar Engeland trokken, zo laat omdat ze eerst hun studie wilden afmaken of, ik kan bij sommigen niet aan die indruk ontkomen, dat zij zeker wisten dat Duitsland de oorlog verloren had!

Maar zij waren niet van Joodse afkomst dus wel erkend.

Ik heb de laatste jaren verschillende malen de eer gehad u te mogen ontmoeten op de reünies van de Engelandvaarders vandaar dat ik zo vrij ben mij tot u te richten met de vraag of u mij misschien zou kunnen helpen om toch een pensioen te krijgen.

Behalve van de Stichting Engelandvaarders, ben ik ook lid van de Oud-Strijders van de Prinses Irene Brigade, de Vereniging van Nederlandse Oud-Strijders in België en van The Royal British Legion. Gaarne zou ik willen verzoeken mij te adviseren wat mij in deze te doen staat.

In de hoop dat u uw invloed zoudt willen aanwenden om deze zaak voor mij een gunstige keer te geven.

(...)

Opvallend is dat de brief niet ingaat op d'Oliveira's psychische moeilijkheden, die waarschijnlijk de reden van zijn aanvraag zijn geweest. In de brief staat voor hem erkenning als Engelandvaarder voorop, waardoor de zaak voor hem – net als voor Jacobs – veel meer is geworden dan de kwestie wel of geen pensioen. Het gaat hem erom prins Bernhard en de PUR te overtuigen van zijn identiteit als verzetsman. Hij vroeg ook hulp bij toenmalige minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Hedy d'Ancona:

Al meer dan 10 jaar ben ik doende met een pensioenaanvraag. In de oorlog was ik in het verzet, was Engelandvaarder en Nederlands militair. Mijn aanvraag werd steeds verworpen omdat ik niet kan bewijzen (na meer dan 50 jaar!) dat ik als vrijwilliger naar Engeland ben gegaan.

De brieven aan prins Bernhard en minister d'Ancona maken duidelijk dat d'Oliveira alles uit de kast haalde om zijn aanvraag gehonoreerd te krijgen. Het liep echter stuk op zijn gebrek aan bewijs wat betreft zijn intentie. Hij had bovendien zelf verklaard dat vlucht ook een motivering was geweest. Waar Jacobs nog een getuige had die verklaarde dat hij inderdaad de intentie had om naast vluchten te vechten, kon d'Oliveira die intentie niet onderbouwen.

3.3 Discussie

De discussie rondom de intentie van de Joodse Engelandvaarders speelde zich niet alleen af tussen Stichting 1940-1945 en de PUR. Ook historici waren op de hoogte van de discussie. Hans Blom,

toenmalig directeur van het NIOD, signaleerde in 2005 deze gang van zaken rondom de buitengewoon pensioenaanvragen van Joodse Engelandvaarders: 'Maar opmerkelijker wijze werden de joodse Engelandvaarders vooralsnog buiten de deur gehouden. Zij zouden uitsluitend zijn gevlucht om aan vervolging te ontkomen en dus niet als daad van verzet.'¹⁰⁷

In 2004 is tevens een proefschrift verschenen over Engelandvaarders van historica Agnes Dessing. Haar onderzoek naar Engelandvaarders en hun beweegredenen is gebaseerd op interviews en enquêtes onder toen nog levende Engelandvaarders en op egodocumenten en andere primaire bronnen. Dessing wijst erop dat de motivatie van Joodse Engelandvaarders om uit Nederland te vertrekken per definitie een dubbele was, zowel vechten als vluchten:

Juist door de anti-Joodse maatregelen, die zij in Nederland aan den lijve hadden ondervonden, waren deze joodse Engelandvaarders vaak extra gemotiveerd om dienst te nemen, om terug te slaan en wraak te nemen voor wat de Duitsers Nederland en in het bijzonder de Nederlandse joden hadden aangedaan.¹⁰⁸

Ook schreef ze:

Bij joodse Engelandvaarders ligt het [de redenen tot Engelandvaart] nog veel gecompliceerder. Zij liepen gevaar om gedeporteerd te worden en dus was bij hen de Engelandvaart zowel een uiting van de wens om zich bij de geallieerde strijdkrachten te melden als een manier om het eigen leven te redden. In de door mij uitgezette enquête, waarin onder andere naar de motivatie wordt gevraagd, komt dit dubbele motief bij joodse Engelandvaarders duidelijk naar voren. Bij sommigen van hen lijkt het echter alsof zij zich voor het tweede motief schamen en daarom het eerste extra benadrukken. Waarschijnlijk uit woede en verdriet om de velen die niets konden of wilden ondernemen tegen de dreigende deportatie, leggen zij het accent op hun strijdbaarheid en ondernemingszin. En strijdbaar en ondernemend waren zij zeker. Deze elementen, woede, verdriet en strijdbaarheid, zijn in de memoires van joodse Engelandvaarders steeds vertegenwoordigd.¹⁰⁹

Dessing geeft niet alleen aan dat Joodse Engelandvaarders een dubbele motivatie hadden, ze merkt ook op dat sommigen zich schaamden voor het feit dat ze tevens zijn gevlucht uit lijfsbehoud. Schaamte en verdriet om achtergelaten familieleden die de oorlog niet overleefd hebben. De ene beweegreden lag dus gevoeliger dan de andere. Bij een aanvraag voor de Wbp werd expliciet naar de redenen van vertrek gevraagd. Dat kon voor Joodse Engelandvaarders confronterend zijn om daar bij stil te staan. Intentie onderzoeken is een moeilijke zaak en het was uitzonderlijk dat een Joodse Engelandvaarder het bewijs, in de vorm van ooggetuigenverklaringen of dagboekfragmenten, kon leveren dat hij vluchtte om te strijden tegen Duitsland. Op grond van de wettekst moest de intentie desalniettemin onderzocht worden.

¹⁰⁷ Zie: Lezing Hans Blom, Website Psychotraumaneet <https://psychotraumaneet.org/en/node/358> (gezien 28 april 2018)

¹⁰⁸ Agnes Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina. De geschiedenis van de Engelandvaarders* (Amsterdam 2004) 47.

¹⁰⁹ Ibidem, 348.

Naar analogie van Dessings constatering over de memoires van Joodse Engelandvaarders, tonen de aanvragen voor buitengewoon pensioen ook elementen van woede, verdriet en strijdbaarheid. Verder wijst Dessing erop dat niet-Joodse Engelandvaarders vaak ook andere redenen hadden om uit te wijken. Bijvoorbeeld wanneer zij een maatregel van de bezetter hadden te vrezen. Velen vertrokken nadat zij een oproep hadden gekregen voor verplichte tewerkstelling, zoals studenten die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te tekenen. Ex-militairen vertrokken om zich te onttrekken aan krijgsgevangenschap, anderen vertrokken omdat zij in verband met verzetsactiviteiten door de bezetter werden gezocht.¹¹⁰

Uit Dessings onderzoek blijkt dat het ontzettend lastig is om de beweegredenen voor vertrek uit Nederland van Engelandvaarders te achterhalen. Toch moest de BPR (en later de PUR) hierover oordelen na advies van de Stichting. Beide instanties hadden hierin een andere rol. De Stichting treedt voornamelijk op als belangenbehartiger van de aanvragers; de BPR/PUR neemt uiteindelijk de beslissing met de wetstekst als uitgangspunt. De Stichting begeleidde de Joodse Engelandvaarders bij hun aanvraagprocedure. De Stichting was van mening dat de feitelijke handelingen – vluchten naar Engeland, aldaar aankomen en in dienst treden van de Nederlandse krijgsmacht – iemand tot Engelandvaarder maakten. In een interne notitie van de Stichting staat dan ook: 'Zij [Joodse Engelandvaarders] hadden kennelijk de bedoeling om een persoonlijke bijdrage aan de oorlogvoering te leveren, want zij zijn tijdens de oorlog na hun tocht tot de Nederlandse strijdmacht toegetreden.' Wat de zaak sensibel maakt is het gevoel van achterstelling bij sommige aanvragers. Jacobs en d'Oliveira hadden het gevoel als Joodse aanvragers anders behandeld te worden dan niet-Joodse aanvragers. De Stichting kon zich dat gevoel goed voorstellen. Volgens de Stichting werd bij Joodse Engelandvaarders zware nadruk gelegd op intentie bij vertrek uit Nederland en bij niet-Joodse aanvragers niet.¹¹¹ Bij niet-Joodse Engelandvaarders werd juist impliciet aangenomen dat de intentie om een bijdrage aan de oorlogsvoering te leveren de primaire reden tot Engelandvaart is geweest, aldus de Stichting.¹¹² Over deze aantijgingen aan het adres van de PUR zijn beide instanties meerdere keren in overleg getreden en hebben ze uitvoerig gecorrespondeerd. Volgens de PUR was sprake van een misverstand en werd de intentie bij *alle* Engelandvaarders beoordeeld, ongeacht de afkomst van de aanvrager.¹¹³

¹¹⁰ Ibidem, 37-43.

¹¹¹ Brief van Stichting 1940-1945 aan Pensioen- en Uitkeringsraad/Leden Raadskamer WBP, d.d. 22 november 2000, NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummer 41894.

¹¹² NA, Stichting 1940-1945, sociaal lopend, dossiernummers 46815 & 45972.

¹¹³ Zie o.a. brief van de Raadskamer Wetten buitengewoon pensioen aan Centrale Bestuurscommissie van de Stichting 1940-1945, d.d. 19 april 2001; en brief van de Centrale Bestuurscommissie van de Stichting 1940-1945 aan de Raadskamer Wetten buitengewoon pensioen, d.d. 2001, precieze datum onbekend, NA, Stichting 1940-1945 sociaal lopend, dossiernummer 41894.

In de hier beschreven casussen van Jacobs en d'Oliveira komt het gevoel van achterstelling duidelijk naar voren. De BPR/PUR zou volgens hen Joodse en niet-Joodse Engelandvaarders ongelijk behandelen, d'Oliveira neemt zelfs het woord 'discriminatie' in de mond. Bovendien verwijten ze de raad een gebrek aan inlevingsvermogen voor hun persoonlijke situatie. Uit de persoonsdossiers spreekt grote woede en frustratie met de hele gang van zaken. Beide heren waren lid van de Stichting Genootschap Engelandvaarders en in het bezit van het Oorlogsherdenkingskruis, blijken van waardering en erkenning. Tientallen jaren identificeerden zij zich al als Engelandvaarder, maar bij hun pensioenaanvragen in de jaren tachtig en negentig kregen ze opeens te horen dat ze volgens de wet geen erkend Engelandvaarder zijn. Dat was moeilijk te accepteren. De aanvraagprocedure werd daardoor voor hen steeds meer een strijd om persoonlijke genoegdoening en erkenning, met en zonder succes. Net als bij de verzetsvrouwen speelt hier de tegenstelling 'verzet volgens de wet' en 'verzet volgens de aanvrager' een rol. Jacobs duidt hier expliciet op als hij de Chinese filosoof Lao-Tse citeert: 'de tekst van de wet zij helder en ondubbelzinnig, de toepassing ervan echt humaan'. De aanvragers vonden dat ze het voordeel van de twijfel hoorden te krijgen, in plaats van de plicht met bewijzen te komen voor hun intentie van vertrek uit Nederland 50 – 60 jaar geleden.

De kwestie van de Engelandvaarders laat zien hoe moeilijk het beoordelen was. In de jaren '80 en '90 leidde de beoordeling van Joodse Engelandvaarders tot een verschil van mening tussen de Stichting en de PUR. Op basis van twee casussen hebben we de discussie rond de intentie van de Joodse Engelandvaarders willen schetsen en de impact die dat had op de betrokkenen. En dat vanuit de achterliggende vraag van dit onderzoek: verzet of niet? Die vraag was met de Joodse Engelandvaarders niet eenduidig te beantwoorden, want in de praktijk waren ze én vluchtters én vechters. De redeneringen van de PUR als instantie die de letter en geest van de wet moest uitvoeren en die van de Stichting, die de belangen behartigde van ex-verzetslieden, liepen hierin niet altijd synchroon.

Conclusie

Verzet of niet? – waar ging dit onderzoek over? Over persoonlijke verhalen van verzet en de impact van oorlog op mensen. Over de definitie van verzet in het kader van de Wet buitengewoon pensioen (Wbp). En over hoe dit allemaal tot verschil van inzicht kon leiden. In dit onderzoeksrapport worden discussies rondom aanvragen voor de Wet buitengewoon pensioen (1947-2001) belicht. Zowel binnen de Stichting 1940-1945, als tussen de Stichting en de Buitengewone Pensioenraad vonden er decennialang discussies plaats over wie erkend kon worden als verzetsdeelnemer en wie niet. Voor alle aanvragen moest telkens weer de vraag worden beantwoord: heeft iemand verzet gepleegd?

Met behulp van persoonsdossiers van Wbp-aanvragers die zich in het archief van de Stichting bevinden, zijn drie discussies rondom aanvragen voor de Wbp beschreven. De eerste discussie ging over de waardigheid van een verzetsman. Bouman had zonder twijfel verzet gepleegd door een distributiekantoor te overvallen. Verzet waarvoor hij een hoge prijs betaalde: hij stierf in Neuengamme. Maar eerder in de oorlog was hij als vrijwilliger actief voor de Nederlandse Oost-Compagnie in Oekraïne, een 'foute' nationaal-socialistische organisatie die meehielp Oost-Europa te koloniseren voor de Duitsers. Was Bouman wel een waardig verzetsman? Waren zijn intenties voor verzet zuiver? Vragen waarover de Stichting en de BPR zich na de oorlog moesten buigen en waar moeilijk een antwoord op te geven was. De negatieve impact voor Boumans nabestaanden van een mogelijke afwijzing speelde hierbij waarschijnlijk een doorslaggevende rol.

En hoe te oordelen over de rol van vrouwen in het verzet? In de jaren zeventig en tachtig dienden steeds meer echtgenotes van verzetsdeelnemers een aanvraag voor Wbp in. In dit onderzoek beschrijven we twee voorbeelden waarbij discussie ontstond of de vrouwen in kwestie wel een eigen motivatie tot verzet hadden en of hun verzetswerk meer behelsde dan het verrichten van 'hand- en spandiensten' voor het verzet van hun echtgenoot. Was bijvoorbeeld het verzorgen van onderduikers – een taak die vrouwen veelal verrichtten – wel verzet? Een vraag waar in die tijd ook publiekelijk discussie over gevoerd werd. En als een vrouw vooral door haar man bij het verzet was betrokken, had ze dan wel voldoende een eigen intentie voor het verzet gehad? Deze vragen bleken lastig te beantwoorden. Het kwam voor dat vrouwen die zichzelf als verzetsdeelnemers beschouwden kregen te horen dat ze dat volgens de wet niet waren en dat had grote persoonlijke impact. De vrouwen in kwestie liepen immers rond met psychische klachten die waarschijnlijk een gevolg waren van hun oorlogservaringen.

Tot slot kwam in het laatste hoofdstuk de discussie over Joodse Engelandvaarders aan de orde. Waren zij in de oorlog naar Engeland vertrokken om te vechten tegen de Duitse bezetter of omdat zij aan vervolging wilden ontkomen? Alleen in het eerste geval hadden ze recht op een buitengewoon pensioen. Voor Joodse Engelandvaarders gold vrijwel altijd per definitie een combinatie van deze motivaties, maar de eerstgenoemde intentie kon vaak moeilijk met bewijsmateriaal worden aangetoond. Aan de hand van

twee casussen laten we zien welke problemen het aantonen van intenties opleverden en welke impact de discussies hadden op de aanvrager. De discussie was sensibel omdat betrokkenen het gevoel hadden dat Joodse en niet-Joodse aanvragers ongelijk werden behandeld.

Bij alle discussies wordt duidelijk dat de intentie waarmee verzet wordt gepleegd minstens zo belangrijk is bij de beoordeling van een aanvraag als de verzetsdaden zelf. De feiten kunnen nog zo duidelijk in de richting van verzet wijzen, als de betrokken persoon niet de juiste motivatie had, kwam hij of zij niet in aanmerking voor een buitengewoon pensioen. In de wet staat het helder geformuleerd: met de bedoeling een persoonlijke bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering, gehandeld hebben uit vaderslandsliefde, een eigen intentie om aan de Duitse zaak afbreuk te doen. In de praktijk betekende dit dat de innerlijke drijfveren voor verzetsdaden gereconstrueerd moesten worden. Hoe konden de Stichting – als belangenbehartiger van de aanvrager – en de BPR/PUR – als uitvoerder van de wet – zoveel jaar na dato nog achterhalen wat iemands intentie was geweest? Heb je wel verzet gepleegd als je voorheen de Duitse kolonisatie had gesteund? Of als je niet zelf gekozen had voor het verzet, maar er via je partner bij betrokken raakte? Of als verzet niet in eerste instantie je intentie was? Het telkens weer interpreteren van feiten en intenties zorgde voor veel discussie.

De bestudering van de persoonsdossiers van Stichting 1940-1945 maakte niet alleen duidelijk welke discussies er ooit speelden, maar ook wat de psychosociale gevolgen van het verzetswerk voor de aanvrager waren. Vooral bij de discussie over verzetsvrouwen en Joodse Engelandvaarders kwam dit naar voren. Deze discussies speelden vanaf de jaren '70, een tijd waarin de samenleving ook meer belangstelling kreeg voor de psychische klachten van oorlogsgetroffenen. Dit leidde ertoe dat het buitengewoon pensioen steeds meer werd gezien als een vorm van erkenning van die klachten, in plaats van als financiële ondersteuning. Een afwijzing van een Wbp-aanvraag werd dan ook al gauw als een miskennis van het eigen verzetswerk gezien. Het kon ook leiden tot een gevoel van onrechtvaardigheid. De aanvragers vonden dat zij ook spanningen en angsten hadden doorstaan als gevolg van hun verzetswerk en dat ze daar zoveel jaar na de oorlog nog last van hadden. Zowel Groen als Ensink beschreven de voortdurende spanning om ontdekt te worden tijdens de oorlog. Net als bij andere Wbp-aanvragen die door de BPR werden afgewezen, stond in hun afwijzende beschikking (in Ensinks geval aanvankelijk) dat deze vrouwen niet tot verzetsdeelnemer gerekend konden worden – een oordeel dat voor aanvragers moeilijk te accepteren was.

De hier beschreven discussies laten ook zien hoe levensverhalen van aanvragers door de tijd heen veranderen. De aanvragers die hier besproken zijn zouden vermoedelijk in 1950 iets anders hebben verteld dan in 1970 of 1990. Niet omdat hun verhaal gelogen is, maar omdat de sociaal-culturele context veranderde en daarmee ook het zelfbeeld en de behoeften van de aanvragers. In 1950 speelde waardigheid een belangrijke rol, in 1970 en 1990 traden de psychische gevolgen en erkenning meer op de voorgrond. De betekenis die mensen toekenden aan het krijgen van een buitengewoon pensioen was sterk afhankelijk van de tijd waarin die aanvraag werd ingediend.

Bovenal hebben de discussies aangetoond hoe lastig het oordelen is over de vraag: verzet of niet? Betrokkenen moesten telkens opnieuw persoonlijke verhalen en motivaties interpreteren en langs de 'meetlat' van de Wbp leggen. Geen gemakkelijke opgave, zeker als tientallen jaren na de Tweede Wereldoorlog bewijsmateriaal als getuigen en documenten ontbreken. Maar ook vlak na de oorlog was het vaak gissen naar de 'ware' motivatie van verzetsstrijders. Het was en is een ongelooflijk lastige opgave om achteraf een beeld te vormen en te oordelen over verzet dat tijdens de oorlog heeft plaatsgevonden. Misschien is anno 2018, in het Jaar van Verzet, de vraag 'wat is verzet?' wel de lastigste vraag om te beantwoorden. Aandacht voor discussies rondom de Wbp mag dan zeker niet ontbreken.

Bijlage 1 Selectiecriteria casussen

1. Is er zowel in de documentatie als in de dossiers **voldoende materiaal**
 - a. voor het vertellen van een persoonlijk verhaal?
 - b. voor het illustreren van het werk van Stichting 1940-1945?
2. Bevat het dossier een **discussie** binnen de Stichting (districtsbesturen, Beroeps Commissie, Centrale Hoofdbestuurscommissie) of tussen de Stichting en de Buitengewone Pensioenraad of Raad van Beroep over de vraag: is er sprake van verzet?
3. Bevat het dossier informatie over de **nasleep** van de oorlog, o.a. de psychosociale gevolgen van de oorlog op de aanvrager?
4. Nodigt het dossier het publiek uit om **na te denken** over de vraag 'verzet of niet'?
 - a. Als de lezer zich verplaatst in de Stichting, voelt hij of zij daarbij bij een specifiek geval een moreel/ethische spanning of een prangend dilemma?